

קרבן של חלוקה – חלוקת ארץ-ישראל בשנת 1948 ופירוק חברת האשלג הארץ-ישראלית

אילן טרואן

מבוא

החלטת ארגון האומות המאוחדות לחלק את ארץ-ישראל ולהקים בה שתי מדינות, מדינה יהודית ומדינה ערבית, התקבלה בשביעות רצון על-ידי רוב הציבור הציוני אשר קשר את חייו ואת עתידו עם בניין היישוב. אולם את משה נובומייסקי הובילה החלטת החלוקה לנתיב ייסורים וסיכנה את המשך קיומה של חברת האשלג הארץ-ישראלית בע"מ שהוא הקים וניהל. חברה זו היתה לא רק מפעלו האישי הגדול אלא גם המפעל התעשייתי הגדול ביותר בארץ-ישראל. כישלון מאבקו להבטיח את המשך קיומה של חברת האשלג הבלתי את כוחות ההרס העצמי של זרמים מנוגדים בחריפות שפעלו הן בקרב היישוב היהודי ובתוך הציבור הערבי בארץ-ישראל והן בין שני העמים הללו. נובומייסקי, שחשש לעתיד חברתו, ניסה ללא הצלחה להצילה מתוצאותיה של תכנית החלוקה, אשר נראתה בעיניו שגויה, והגיש הצעות לתיקונה. אכן קרוב לחמישים שנה לאחר מכן עדיין חייבת כל תכנית לחלוקה בין ישויות לאומיות מתחרות להתייחס לאחדים מהעניינים הבסיסיים שנובומייסקי הצביע עליהם בשעתו כמכשולים העומדים בפני מפעל כלכלי כה גדול המנסה לפעול באזור המחולק בין שתי מדינות עוינות. לפיכך שחזור תהליכי הפירוק של חברת האשלג הארץ-ישראלית איננו תיאור של פרק בתולדות מפעל של איש אחד או סקירת גלגולה של חברה אחת בלבד. המאורע המתואר מלמד על המורכבות הרבה שבתכנון וכיישום המעשי של חלוקה יעילה, חלוקה אשר תוכל לענות על הציפיות והאינטרסים השונים, ולעתים אף המנוגדים, של הגורמים הרבים הפועלים באזור.

משה נובומייסקי (1873-1961) נולד בכפר על גדות אגם בייקל בסיביר. הוא גדל בבית יהודי מסורתי, למד הנדסת מכרות בגרמניה, ועבד במכרות הזהב בסיביר. הוא הצטרף לארגונים ציוניים ולארגונים מהפכניים רוסיים, ואף נאסר בשל כך למשך זמן קצר. בעת שהיה בביקור בגרמניה בשנת 1906 שמע על רעיונות ראשוניים לניצול מעלותיו של ים המלח, והחל לשקול את האפשרות להצטרף לזימה זו. לשם כך נסע בשנת 1911 לביקורו הראשון בארץ-ישראל, לבחון את האפשרויות להפיק כימיקלים מים המלח. לאחר המהפכה הרוסית החליט לעזוב את רוסיה לצמיתות, וקבע את ביתו בארץ-ישראל. הוא החל בניסיונות שיטתיים לפתח שיטה יעילה להפקת כימיקלים, ואף הקים חברה כדי לקבל מהבריטים זיכיון להפקתם מים המלח. הזיכיון התקבל בשנת 1929, ומיד החלה החברה לבנות מפעל בחופו הצפוני של ים המלח. בשנים 1930-1947 התפתחה חברת האשלג הארץ-ישראלית ושגשגה, והעסיקה עד כאלפיים איש, חציים יהודים

משה נובומייסקי
(1961-1873)

וחציים ערבים. עתידה של החברה נראה מבטיח ביותר עד ליום שבו התקבלה החלטת האו"ם לחלק את ארץ-ישראל.¹

נובומייסקי צפה מראש שחלוקתה של ארץ-ישראל לשתי מדינות עצמאיות תמיט אסון על החברה. ב-28 באוקטובר 1947, חודש לפני ההצבעה ההיסטורית בעצרת הכללית של האו"ם שהחליטה על החלוקה, הופיע נובומייסקי לפני הוועדה המיוחדת לשאלת ארץ-ישראל (אונסק"ר) והגיש לה תזכיר שבו הצביע על הסכנות שצופנת החלוקה לחברת האשגל והציע להן פתרונות.² למרבה האירוניה כשנה ומחצה לאחר מכן, ב-4 בפברואר 1949, היה עליו להגיש באמצעות פרקליטי החברה בלונדון, תזכיר לוועדה ישראלית רשמית שעסקה בהערכת אחריותו להרס החברה, ובחנה את כושרו שלו ואת כושרם של מנהלים אחרים להמשיך ולנהל את מה שנותר מהחברה.³ המהפך בגורלה של החברה ובמעמדו האישי של נובומייסקי היו תוצאה של מתחים מנוגדים שהתהוו עקב החלוקה בתוך כל אחת מהקהילות, היהודית והערבית, בארץ-ישראל ובין השתיים.

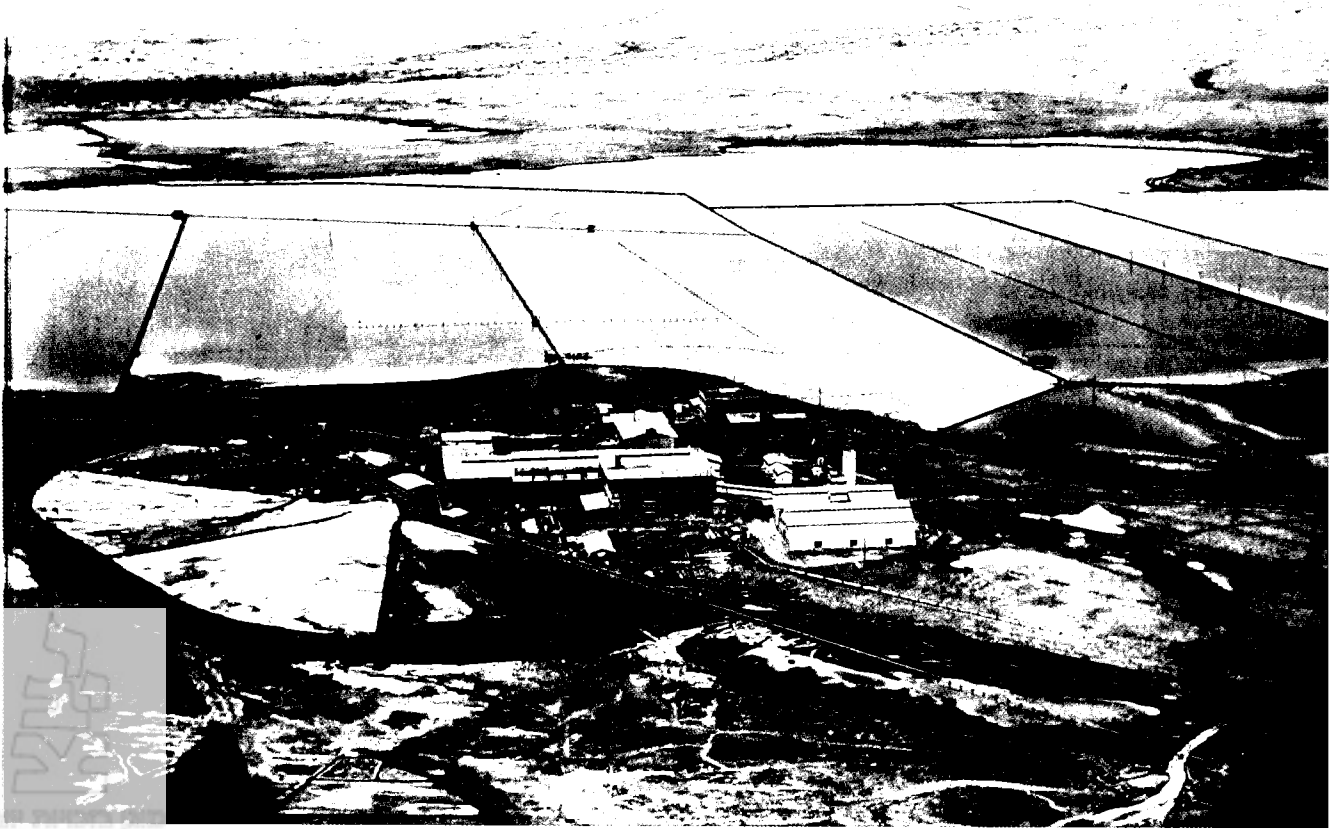
שורש הבעיה, כפי שהגדיר אותה נובומייסקי בתזכירו מאוקטובר 1947, היה בכך שחלוקת הארץ עתידה היתה להותיר את החברה תחת שלטוןן של שלוש רשויות שיפוט — של עבר הירדן ושל שתי המדינות שעתידות היו לקום בארץ-ישראל. רק כשליש ממתקני החברה — שטח

* מאמר זה הוא מתוצאותיו של פרויקט תולדות חברת האשגל אשר נערך ביד יצחק בן-צבי בשנים 1993-1995, ביזמה ובסיוע של מפעלי ים המלח, בראשות המנכ"ל מר אורי בן-נון.

1 ההיסטוריה של חברת האשגל הארץ-ישראלית נדונה בחיבורים הבאים: מ' נובומייסקי, מים הבייקאל לים המלח, ירושלים 1958; י' אלמוג ובי"צ אשל, אזור ים המלח, תל-אביב 1956; י' ברודי, ים המלח: מה הם הישגיה של חברת האשגל הארץ-ישראלית?, ניר-יורק [חש"ד]; מ' נאור (עורך), ים המלח ומדבר יהודה, 1967-1900 (עידן, 14), ירושלים 1990.

2 תזכיר שהוגש לוועדת אד-הוק לשאלת פלשתין של העצרת הכללית של האו"ם בשם חברת האשגל בע"מ, חובר על ידי משה נובומייסקי, מנהל. כל המסמכים המצוטטים במאמר זה נמצאים בארכיון חברת האשגל הארץ-ישראלית [להלן: אח"ה] השמור במדור מיוחד בספריית אוניברסיטת בן-גוריון בנגב. הארכיון עדיין לא הושלם, אך ניתן לאתר את המסמכים הנזכרים במאמר זה באמצעות הקטלוג הראשי. סידור הארכיון הוא חלק מפרויקט שנוסד בחסות מפעלי ים המלח ומנוהל על-ידי מרכז יד יצחק בן-צבי באוניברסיטת בן-גוריון.

3 הצהרה של נובומייסקי, לונדון, 4 בפברואר 1949, אח"ה.

ת-החרושת והברכות
(193

המפעל הדרומי שלייד סדום — נועד למדינה היהודית. החלק השני, הגדול ביותר, כלל את המפעל הצפוני וחלקים מהחוף המערבי, והוא יועד למדינה הערבית החדשה. החלק הנותר, שאפשר גישה ישירה לאספקת מים מתוקים הנחוצים כל כך, נמצא בחלק המזרחי של ים המלח בתחומי עבר הירדן. מצב זה צפוי היה לגרום לשלוש בעיות יסודיות:

1. הפועלים היהודים, וביניהם חברי קיבוץ בית הערבה הסמוך למפעל הצפוני, היו חלק נכבד מכוח העבודה במפעל זה; מקום עבודתם ומקום מגוריהם יועדו למדינה הערבית החדשה.
2. רצועת החוף ומקורות המים מול מצדה, שהיו עתודות ההתרחבות של המפעל, יועדו גם הם למדינה הערבית החדשה.

3. הזיכיון של החברה כלל גם זכות לבנות מסילת כבלים להעברת המוצרים מהמפעל הצפוני לירושלים ולבית-שאן ומסילת ברזל לעקבה. כדי להגשים אפשרויות אלה היה על החברה לנהל משא ומתן עם מדינות אחדות.

כל התפתחות בעתיד עלולה היתה אפוא להיתקל בעיכובים ואף בשיתוק בעטיין של מתיחויות שעשויות היו להיווצר בין שלוש המדינות.

148

התפתחותה של החברה קודם לחלוקה התאפשרה הודות לחסות שניתנה לה על-ידי כוח יחיד. ההשפעה שהיתה לבריטים בעבר הירדן וחובותיה של בריטניה כלפי ארץ-ישראל המנדטורית העניקו לחברת האשלג — אשר היתה רשומה בלונדון ושכחבר המנהלים שלה היו אישים בריטים

רבי השפעה — הגנה מפני האלימות והארסיות של המאבק היהודי-הערבי. עם עזיבת הבריטים את האזור עתיד היה להיווצר בו חלל ריק, ונובומייסקי הציע למלאו באמצעים שונים: להקים רשות בין-לאומית — מועצה כלכלית משותפת — אשר תגן על חברת האשלג מפני נזקים שעלולים היו להיגרם לה עקב כפיפתה לשלוש רשויות משפטיות עצמאיות של מיסוי וחקיקה; לשנות את תוואי הגבולות שהוצעו בתכנית החלוקה של האו"ם, כדי להקל על הפעולות הטכניות ולהסיר את חששם של הפועלים היהודים; לשלם תמלוגים נדיבים לכל הממשלות המעורבות.⁴ לא היתה זו הפעם הראשונה שנובומייסקי השמיע הסתייגויות מחלוקת ארץ-ישראל לשתיה מדינות נפרדות. בשנת 1936, בעת שהיה חבר בוועדת החמישה, תמך בהצעה להקים באזור מעין קונפדרציה. ארבעת החברים האחרים בקבוצה היו אישי ציבור ידועים: גד פרומקין, שופט שישב בבית-המשפט העליון בארץ-ישראל; ד"ר יהודה לייב מאגנס, ממיסדי 'ברית שלום' ונשיא האוניברסיטה העברית בירושלים; משה סמילנסקי, ממיסדי חדרה ורחובות וסופר שכתב ברגישות על נושא היחסים בין יהודים לערבים; ופנחס רוטנברג, המייסד והמנהל של חברת החשמל הארץ-ישראלית, שגם היא, בדומה לחברת האשלג, היתה ממוקמת בשני הסקטורים, היהודי והערבי. כאשר נודן לראשונה ברצינות רעיון חלוקת הארץ ניסתה קבוצה זו להקים פדרציה על-ידי כינוס מנהיגים מהסוכנות היהודית, מהקהילה הערבית הפלשתינית ומממשלת עבר הירדן. הם חזו שתהיה התיישבות יהודית מאורגנת בכל רחבי הפדרציה. עמדותיה של 'ועדת החמישה' שירתו את האינטרסים הכלכליים של חברותיהם של רוטנברג ונובומייסקי. כאשר התפוגג רעיון החלוקה, בשלהי שנות השלושים, חדלה הוועדה לפעול. בשנת 1947, כאשר עמדו ליישם את רעיון החלוקה, השתדל נובומייסקי להחיות אחדים מהעקרונות שהעלתה בזמנה 'ועדת החמישה'.⁵

אולם חרף פעילותו הנלהבת של נובומייסקי לקידום רעיונותיו — שבמסגרתה קיים מגעים רצופים עם פקידים בריטים, עם פקידי הסוכנות היהודית ועם דוד בן-גוריון בפרט, עם ממשלת עבר הירדן ועם עבדאללה בפרט — נדחו רעיונות אלה. מחקר שנערך לאחרונה הראה שבמהלך מסעות הדילוגים שלו בין המנהיגים השונים בחודשים האחרונים שלפני החלוקה הפך נובומייסקי ל'ערוץ סמוי' בתקשורת בין הסוכנות היהודית ובין ממשלת עבר הירדן בשורה נושאים עקרוניים.⁶ נראה כי ב-13 במאי 1948 הצליח נובומייסקי לעבר הצעה להסכם זמני שקיבלה את אישורם של בן-גוריון והמלך עבדאללה. אולם המטה הכללי של ה'הגנה' הורה לפנות את המפעל הצפוני כלילה שבין ה-19 ל-20 במאי, שבוע ימים בלבד לאחר שנובומייסקי הגיע להבנה עם מפקד הלגיון הערבי, הבריגדיר גלאב פאשא, שייצג את ממשלת עבר הירדן. יומיים אחר כך בזזו ערבים את מה שעוד נותר במקום. לאחר מעשי הרס אלה הסתבך נובומייסקי בחליפת מכתבים חריפים עם בן-

4 תזכיר לוועדת אדי-הוק לשאלת פלשתיין (לעיל, הערה 2), עמ' 4-7.

5 א' שאלתיאל, פנחס רוטנברג, עלייתו ונפילתו של 'איש חזק' בארץ ישראל, תל-אביב תש"ן, עמ' 448-458. ראה עוד: י' גורני, מדיניות ודמיון: רעיונות פדרליים במחשבה הפוליטית הציונית 1917-1948, ירושלים תשנ"ג; ג' פרומקין, דרך שופט בירושלים, תל-אביב תשט"ז, עמ' 323-335.

6 בשנים האחרונות הולכים ורבים הפרסומים העוסקים ביחסים בין הסוכנות היהודית והנהגת היישוב לבין עבר הירדן בתקופה שקדמה להקמת המדינה ובמהלך מלחמת העצמאות. ראה למשל: A. Shlaim, *Collusion*, New York 1988; 'א' סלע, 'המלך עבדאללה וממשלת ישראל במלחמת העצמאות — בחינה מחודשת', קתדרה, 57 (תשרי תשנ"א), עמ' 120-162; שם, 58 (טבת תשנ"א), עמ' 172-193; א' פפה, 'יצירתו של עבר הירדן הגדול: הירדניזציה של הגדה המערבית', שם, 57 (תשרי תשנ"א), עמ' 163-184.

גוריון מזה ועם ראש ממשלת ירדן תאופיק פאשא מזה בדבר הנסיכות שהביאו לאירועים אלה.⁷ סיפור מעשה ההרס של המפעל הצפוני איננו חדש להיסטוריוגרפיה הציונית. זוהי דוגמה נוספת לפערים בין מיתוס למציאות שנחשפו בכל עת שהיהודים נטשו יישובים. מטרתנו בבחינת ההשקפות השונות על מהלך המאורעות שהתרחשו באמצע חודש מאי 1948 היא לגלות כיצד השפיעו השקפות אלה על אופן העברת חברת האשלג לידיים חדשות, וכיצד עיצבו את תהליך הקמת החברה שתירש אותה. מבלי להקדים את המאוחר נציין כאן רק שהערכת חלקם ואחריותם של חברי הנהלת החברה, ושל נובומייסקי כראשם, בהחרבת המפעל הצפוני ובית-הערכה היתה עניין מרכזי בפולמוס מתמשך בין כל הגורמים שהיו מעורבים בעתידה של החברה לאחר החלוקה. ככוונתנו אפוא לשחזר במקביל את ההשקפות השונות בדבר המאורעות שהתרחשו בין ה-13 ל-20 במאי. בדרך זו גם נוכל לנתח את תפקידם ואת גישתם של אחדים מבין האישים המרכזיים בפרשה: ההנהגה המדינית והצבאית היהודית והירדנית וההנהגה של פועלי החברה היהודים. השוני בהשקפות הללו חושף את מורכבותה הרבה של הבעיה שעמדה בפני נובומייסקי בעת שנאבק על קיום החברה. בכל מקום השתדל לפשר בין כוחות מנוגדים שהותרו מרסנם לנוכח אפשרות החלוקה ותוצאותיה. אך עם סיומו של המנדט נחשפו האשליות והפשרות שנלוו לזיכיון שניתן לחברת האשלג להפקת כימיקלים מים המלח, ובכך נגרם לחברה נזק בלתי הפיך. במקום החברה הישנה הקימו ישראל וירדן חברות חדשות, שהמשיכו את העבודה שבה החלה חברת האשלג הארץ-ישראלית.

מאמר זה יבחן כיצד הפכה חברת האשלג הארץ-ישראלית — שמהישיגה נהנו היישוב, הקהילות הערביות בארץ-ישראל ובעבר הירדן וקהילייה בין-לאומית של בעלי מניות — לקרבן של החלוקה.

עמדתה ותפקידה של ה'הגנה'

בחצות הלילה שבין ה-14 ל-15 במאי 1948 הפכה חלוקת ארץ-ישראל לעובדה מדינית ומשפטית, ומדינת ישראל קיבלה את עצמאותה. מיד אחר כך פלשו הצבאות הסדירים של מדינות ערב לארץ-ישראל. תוך שבוע ימים נהרסו מתקני חברת האשלג שבצפון ים המלח על-ידי יהודים וערבים בפעולות נפרדות. בלילה שבין ה-19 ל-20 במאי פונו כל הפועלים היהודים ממתקני החברה ומהקיבוץ הסמוך בית-הערכה והועברו דרך הים למפעל הדרומי בסדום. בטרם פונו הרסו הפועלים מכוונות ומתקנים חשובים אחרים כדי להשאיר אחריהם 'אדמה חרוכה'. יומיים אחר כך, ב-22 בחודש, הגיעו למקום בוזזים ערבים מאזור יריחו ומעבר הירדן — אפילו מרבת עמון — כנראה בשיתוף פעולה עם פקידים בממשלת עבר הירדן, והם שדדו את כל המכוונות והציוד האישי שעוד נותרו בשטח.⁸

הפקודה לפנות את המקום נשלחה בשעה 2:45 בלילה ה-19 במאי, במברק בהול שעליו היה

7 נובומייסקי אל בן-גוריון, בית-החולים 'אסותא', תל-אביב, 1 ביוני 1948, אחה"ה. ראה גם: בן-גוריון אל נובומייסקי, 21 במאי 1948, שם.

8 ראה: ד' קורן, בסימן קריעה: ימיה האחרונים של בית הערכה, תש"ח, תל-אביב תשנ"ג. לעמדה ערבית ראה: זכרונות עבדאללה את-תל, תרגם "חלמיש, תל-אביב תש"ך (1960). תיעוד מלא של האירועים הנוגעים לפינוי מצוי בארכיון צה"ל, תיק 1146/43, אך השתדלנו לצטט ממקורות נגישים יותר.

משאית עם שקי אשלג
בדרכה מים המלח
לירושלים (1946)

חתום יגאל ידין, ראש אגף המבצעים של ה'הגנה'. בשעה 11:00 בבוקר ה-20 במאי דיווח מפקד סדום למפקדת ה'הגנה' שהפינוי הסתיים ללא אבדות בנפש, וכי 'במפעל חיבלו האנשים לפני העזיבה'.⁹ פקודת הפינוי, אשר ניתנה באי רצון, משקפת את ההערכה שלא ניתן יהיה להגן על המפעל, וכי עדיף להרוס את המפעל הצפוני מאשר לראותו מופעל בידי זרים או על-ידי חברה שלא תשרת את צרכיה של המדינה היהודית החדשה ולא תהיה תחת שליטתה.

כיצד פירשה ה'הגנה' את המצב, ומדוע פעלה כפי שפעלה?

עם התקרב שעת יישום החלטת החלוקה ניצבה בפני הנהגת היישוב בעיית ההגנה על השטחים שהוקצו לה בהחלטת האו"ם ואף על היישובים שנותרו מחוץ להם. השלבים הראשונים של מלחמת השחרור היו בעיקרם מאבק על השליטה בדרכים בארץ-ישראל. סכנה מיוחדת צפויה היתה ליישובים מרוחקים, בפרט לאלה שמעבר לגבולות שנקבעו למדינה היהודית, אם ינותקו הדרכים אליהם. מחקר מדוקדק שערך ארנון גולן על הפליטים היהודים במהלך מלחמת השחרור העלה כי שבעים ושניים אלף יהודים — קרוב לאחד מבין כל תשעה תושבים יהודים — נעקרו ממקומם בתקופה שבין פרוץ הקרבות בדצמבר 1947 ליולי 1948, כאשר ישראל השיגה את היזמה והגיעה לעליונות בשדה הקרב. רוב הפליטים היו אמנם תושבי ערים גדולות כירושלים או יפו, אך היו גם רבים מאוד שבאו מקהילות קטנות באזורים מרוחקים בגליל וכנגב ובסביבות ירושלים; אנשי המפעל הצפוני של ים המלח נמנו עם הקבוצה האחרונה.¹⁰

מיד לאחר שהחלו ההתקפות הראשונות על דרכי התחבורה, למחרת ה-29 בנובמבר, שלחו החברה וה'הגנה' תגבורות לבית-הערבה ולמפעל הצפוני. תגובה זו היתה עניין טבעי, שכן נכסי החברה נחשבו רכוש היישוב היהודי, והם שימשו באופן סדיר מקום אימונים למתגייסים חדשים ל'הגנה' ולפלמ"ח. לקראת מועד החלוקה חוזקו המפעלים שבצפון ובסדום בכיצורים, ושופרו שדות התעופה שלידם, מחשש מפני הפרעות לתחבורה היבשתית. במלחמה על הדרכים בארץ-ישראל ניתנה קדימות לאבטחת השיירות שעשו את דרכן מהמפעל הצפוני לירושלים, דרך שעברה

9 מברקים (מן ה'הגנה' אל מפעלי חברת האשלג בים המלח ומן המפעל ל'הגנה'), אה"ע, חטיבה IV/104, תיק 270.

10 א' גולן, יהדות זמננו, 8 (תשנ"ג), עמ' 217-242.

ליד יריחו. בראשית דצמבר תגברה ה'הגנה' את כוחות האבטחה, אולם במהלך החודש נטלו הבריטים לידם את האחריות לתנועה באזור – אולי משום שהכירו בכך שחברת האשלג היא חברה בריטית ושתוצרתה חשובה לבריטניה באותה עת החלה החברה לאגור במחסניה מזון למקרה שיוטל מצור על המפעל הצפוני ועל בית-הערכה. פעולות אלה בוצעו בשיטתיות, ובראשית חודש מאי, כאשר הגיעה למפעל הצפוני ועדה מיוחדת של המטה הכללי של ה'הגנה', היא יכלה לדרווח שבית-הערכה הוא אולי המקום המבוצר ביותר בכל הארץ.¹¹

חברת האשלג היתה בקשרים כה הדוקים עם ה'הגנה' עד כי ב-19 בינואר 1948 הזמין דוד בן-גוריון את נובומייסקי לבוא לירושלים לדון עמו בתכנית להשתמש במפעל הדרומי בסדום כבסיס לשלוש מאות עד חמש מאות חיילים – חיילים אלה אמורים היו להימנות עם הכוח שינוע במסע הצבאי דרך הנגב לכבוש את אילת, כדי להרחיב את גבולותיה של המדינה היהודית העתידה לקום.¹² נובומייסקי שמר על קשר הדוק עם בן-גוריון ועם מפקדים בכירים ב'הגנה' לפחות עד חודש אפריל. ב-18 באפריל כתב בן-גוריון ביומנו, מתוך הערכה לתפקידו הבלתי נעים של נובומייסקי, שהיה עליו לשמור בעת ובעונה אחת על נאמנותו ליישוב היהודי מכאן ועל אחריותו כמנהל הכללי של חברת האשלג מכאן: 'נובו[מייסקי] אינו מאמין בכוחנו ביס-המלח. עליו לדאוג לצרכי החברה, אם כי הוא יהודי טוב. אמר שיתכן שכל המקום [המפעל] יסגר. אין חשבון כספי להחזיקו פתוח. הפועלים לא עובדים אלא שומרים'.¹³ עד לערב הכרזת העצמאות המשיך בן-גוריון לראות בנובומייסקי שליח נאמן, והשתמש בו כמתווך בינו לבין עבדאללה מלך עבר הירדן, וזאת לא רק בכל הנוגע לחברת האשלג אלא גם בעניינים הרגישים ביותר שנגעו לאפשרות של קיום יחסים בין המדינה היהודית העתידה לבין ממלכתו של עבדאללה.

חרף השתדלותן הרבה של החברה ושל ה'הגנה' להתכונן להגנת המפעל הצפוני, הלכו תחזיותיהן ונעשו פסימיות יותר ויותר. ב-14 באפריל החליטו הבריטים להפסיק להגן על השיירות הנוסעות מים המלח לירושלים. ה'הגנה' השקיעה באותה עת מאמצים רבים להגן על מקומות אחרים, והחליטה שאין היא יכולה גם למלא את מקומם של הבריטים בהגנה על השיירות היוצאות מירושלים לים המלח. פירושה של החלטה זו היה הפסקת השיירות וניתוק הקשר היבשתי של המפעל הצפוני עם ירושלים ועם יתר היישוב. מעתה ואילך קיום הקשר בין המפעל הצפוני לבין היישוב שמעבר להרים במערב רק באמצעות מספר קטן של מטוסים קלים, ואילו סירות החברה קיימו את הקשר החלופי היחיד עם העולם החיצוני דרך ים המלח אל המפעל המבודד שבסדום. לנוכח אי יכולתה של החברה לשווק את תוצרתה ולנוכח המצור שבו היתה נתונה נאלצה חברת האשלג לפטר בראשית חודש מאי מאות מפועליה היהודים והערכים.

הערכת ה'הגנה' בדבר יכולתה להגן על המפעל הצפוני התערערה ככל שהתחזקו הקרבות במהלך החודש שקדם לחלוקה. בניסוח של תכנית ד', שבה הגדירה ה'הגנה' את האסטרטגיה הכללית שלה, באפריל 1948, נמצאת התחייבות ברורה להגן על יישובים הנמצאים אף מעבר לגבולות המדינה המיועדת. אולם כמעט מיד עם פרסומה עוררה עליה התכנית ביקורת חמורה על היותה בלתי מציאותית.

11 י' סלוצקי (עורך), ספר תולדות ההגנה, ד, ב, ירושלים 1973, עמ' 1420-1421.

12 ד' בן-גוריון, יומן המלחמה, א, בערכת ג' ריבלין וא' אורן, תל-אביב תשמ"ד, עמ' 162 [להלן: בן-גוריון, יומן המלחמה].

13 בן-גוריון, יומן המלחמה, א, עמ' 355-356.

לוי שפיגלמן, מפקד
ה'הגנה' בסדום (נהרג
במבואות ירושלים
בינואר 1948)

ביקורת קשה במיוחד על עקרון אי כניעה או אי הנסיגה השמיע דוד שאלתיאל, מפקד ירושלים והממונה על הגנת האזור שסביב העיר — אזור זה כלל גם את גוש עציון שמדרום לעיר — את הדרך לחברון, וגם את היישובים של חופי צפון ים המלח. שאלתיאל הזהיר שוב ושוב שלא כוחות מספיקים לא ניתן יהיה להגשים את תכנית ד' במקומות אלה.¹⁴ ב-12 במאי, כאשר התברר שהערכה זו נכונה, וכי לא ניתן להגן על גוש עציון, חתם בן-גוריון עצמו, יחד עם ישראל גלילי, על הפקודה להיכנע בגוש עציון.¹⁵ למחרת היום, שעות אחדות לפני הכרזת העצמאות, מספר בן-גוריון ביומנו, הוא היה נוכח בישיבת המטה הכללי של ה'הגנה' שבה דרש דיין לאשר הוצאת פקודה לפנות מיד שני יישובים מחוץ לירושלים, את הר-טוב ואת עטרות. ו'כולם הסכימו לכך'.¹⁶ חרף ההצהרות שלעולם לא יסכימו לפינוי יישובים היו אפוא מקרים שבהם הגיעו המטה הכללי של ה'הגנה' ובן-גוריון למסקנה שבנסיבות מסוימות יש צורך בנסיגה. ובלשונו של בן-גוריון, שסיכם את הישיבה שבה נדון הפינוי של הר-טוב ועטרות: 'העיקר [לתת] מכה לכוחות-האויב ולא שמירה על נקודות, ולהסביר זאת לכל המפקדים, כי יש צורך בריכוז כוחותינו'. המטה הכללי קיבל באי רצון את העיקרון שפיצול מעט כוח האדם והמשאבים החומריים המוגבלים בין משימות אבודות מראש מנוגד למדיניות נכונה.¹⁷

נובומייסקי הגיע עוד לפני המטה הכללי למסקנה שלא ניתן להגן על המפעל. בן-גוריון מספר ביומנו כי כאשר הציע אחד מקציניו של שאלתיאל לשלוח תגבורות למקום, דחה נובומייסקי את הרעיון בטענה שהם ייטבחו.¹⁸ נובומייסקי האמין שהדרך היחידה לפתור את הבעיה היא באמצעות משא ומתן עם עבדאללה. בן-גוריון, וכמוהו גם מנהיגים אחרים כמשה שרתוק (שרת)

14 מ' גולני, 'מטה מחוז ירושלים וגוש עציון בתש"ח', מ' נאור (עורך), גוש עציון מראשיתו עד תש"ח, עידן 7, ירושלים תשמ"ו, עמ' 183-185.

15 גלילי חיבר את המברק המתיר להיכנע, ובן-גוריון הוסיף שורות אחדות בכתב ידו. ראה: 'גוש-עציון — השעות האחרונות', מ' נאור (עורך), גוש-עציון מראשיתו עד תש"ח (עידן 7), ירושלים תשמ"ו, עמ' 170.

16 ראה: מ' גולני, 'מטה מחוז ירושלים וגוש עציון בתש"ח', נאור (שם), עמ' 189; בן-גוריון, יומן המלחמה, א, עמ' 415.

17 בן-גוריון, שם.

18 שם, עמ' 355-356.

ואליעזר קפלן, הבינו את עמדתו של נובומייסקי ותמכו בה, ואף קיבלו דיווחים על מגעיו עם מנהיגים בריטיים וירדניים. כאשר יצא נובומייסקי ב-13 במאי להיפגש עם גלאב פאשא ועם נציג של ראש ממשלת עבר הירדן תאופיק פאשא ליד המפעל הצפוני היה זה בידיעתם ובהסכמתם. המרב שנובומייסקי ובן-גוריון יכלו לקוות לו היה הסכם אשר יציל את נכסי החברה, יגן על הפועלים והמתיישבים היהודים מפני התקפה עליהם, ויותר להם זמן עד שהמצב יתבהר וניתן יהיה להגיע להסדר סופי בדבר גורל היישוב והחברה. ואמנם היה יסוד לאמונה שפתרון זה ניתן להשגה, שכן לאחר ניתוק הקמפוס של האוניברסיטה העברית ובית-החולים 'הדסה' שעל הר הצופים מריכוזי האוכלוסייה היהודית שבמערב ירושלים הסכימו הירדנים לאפשר לשירות משוריינות לעבור בבטחה אל מובלעת זו. לימים מוסדה הסכמה זו בהסכם שביתת-הנשק בין ישראל לבין ירדן. דובר גם על האפשרות שמפעל האשלג יוכרו כמקום נייטרלי, כלומר שיוצא מחוץ לתחום הלחימה. יתר על כן, במהלך המלחמה היו תקופות הפוגה אחדות, ודחיית התקפה על יישובים פגיעים בדרך זו היתה אפשרות רצויה ביותר.¹⁹

נובומייסקי יצא מהפגישה עם גלאב כשהוא משוכנע שהשיג בה את מבוקשו. גלאב הסכים להפוגה, שבמהלכה יוכלו הפועלים לשאת נשק אם כי לא יוכלו לקבל תגבורת; ילדים, נשים, זקנים וחולים יורשו לעזוב את המקום; המקום יוכרו אזור נייטרלי; והיה סיכוי שהעבודות במפעל יוכלו להתחדש. נובומייסקי היה מרוצה מתוצאות הפגישה, אך הודיע לגלאב שעליו להתייעץ עם ההנהגה היהודית לפני שיחתום על הסכם הפוגה. גלאב ראה בבקשה עניין הגיוני ביותר, והשניים קבעו לחזור ולהיפגש ב-17 במאי כדי להגיע לידי החלטה סופית בעניינים ולחתום על המסמכים הנחוצים.

נובומייסקי מיהר לחזור לתל-אביב במטוס הראשון, ב-14 במאי, וקיים פגישה קצרה עם בן-גוריון כארבע שעות לפני הכרזת העצמאות. הם תכננו להיפגש לדיון ארוך יותר מיד לאחר ההכרזה, אולם בצאתו ממשרדו של בן-גוריון נדרס נובומייסקי על-ידי אופנוע, והוא אושפז בבית-חולים. מאחר שנובומייסקי לא יכול לבוא לפגישה עמו, שלח אליו בן-גוריון שליחים, וביניהם גם גולדה מאירסון (מאיר), שביקרה אותו למחרת היום בבית-החולים 'אסותא'. לאחר שסקר עמה את המצב המליץ נובומייסקי לבן-גוריון למנות אנשים מתאימים שייצגו את חברת האשלג ואת הממשלה. הבחירה נפלה על פאול זינגר, אחד ממנהלי החברה הבכירים שהיה בעל ניסיון רב, ועל רודי (אמנון זעיר), שמונה זמן קצר לפני כן לאחראי על היישובים המנותקים במטה הכללי של ה'הגנה'. זינגר הונחה לחתום על ההסכם רק אם נציג המטה הכללי יאשר אותו.

בפגישה בין שני הצדדים שהתקיימה ב-17 במאי התפורר הסכם נובומייסקי-גלאב בן ארבעת הימים. הירדנים החליטו להכתיב תנאים חדשים, שהקשים והמסוכנים שבהם היו אלה: היהודים ימסרו את כלי נשקם ויפקידו את עצמם תחת הגנת הלגיון הערבי, והחברה תנהג כחברה בריטית הכפופה לחוקי עבר הירדן ותנתק ממרות המדינה היהודית. פירושו של דבר היה דרישה של הירדנים שהפועלים והמפעל ימסרו לידיהם, בהבטחה שהם יערכו לביטחונם ויתירו למפעל להמשיך לפעול תחת הגנתם הבלעדית. לשני הנציגים נדמה היה שלא נותרה בידם הברירה, וזינגר חתם על ההסכם בהסכמתו של רודי.

רודי כתב בזכרונו ששבחינה צבאית לא היתה להם ברירה. הוא ציין כי חיילי הלגיון הערבי, המצויד בטנקים ובתותחים, 'היו גומרים אותנו שם בעשר דקות'. הוא חשש שמי שישורר יושם באווירה כזו נפגש נובומייסקי עם מתיישבי בית-הערבה ב-2 במאי, ראה: קורן (לעיל, הערה 8), עמ' 122.

במחנה שבויים 'בפיקודו של לויטננט' מהלגיון הערבי, יתהה מה יקרה 'אם הלויטננט יתרגז פעם — יתן פקודה לפתוח באש... ויגמרו את האנשים'. בדברי ההצטרפות שלו בפני חברי בית-הערבה שפוגו לסדום ימים אחדים אחר כך הוא שאל:

מה רציתם, גוש עציון נוסף? לא די שהקרבתנו כל כך הרבה אנשים בגוש עציון? הערך של כל הקרב הזה הוא רק אגדה. אין לקרב אבוד שום ערך ממשי. זו אגדה, ומספיק אגדה אחת, השניה רק תקלקל את הראשונה. וסתם כך להקריב אנשים? על כלום? האם היו שם סיכויים למישהו להישאר בחיים? עשרה תותחים וחמישה טנקים היו גומרים אותנו. הם הבינו את הדברים. הבטחתי להם, את סדום אנחנו נחזיק.²⁰

ראשי ה'הגנה' סירבו לאפשר לפועלים להישאר בתנאים של מחנה שבויים למעשה ובמצב של אי ודאות וכן להשאיר את המפעל בשלמותו לשימושו של האויב. על כן חשו שלא נותרה בידם בררה אלא להורות על הריסת המתקנים ועל פינוי כל הצוות לסדום, שעליה, כך האמינו, יוכלו להגן בהצלחה.

בעקבות האירועים המרים הללו הורעו היחסים הטובים ששררו בין נובומייסקי לבן-גוריון. במהלך השבועות הבאים התנהלה חליפת מכתבים חריפים בין השניים.²¹ נובומייסקי האשים את בן-גוריון ואת ה'הגנה' בהריסת רכוש החברה שלא לצורך. אם היה צורך לחבל במפעל, הוא טען, אפשר היה לעשות זאת בדרך מזיקה פחות, על-פי תכנית שהוא עצמו הכין יחד עם ה'הגנה' עוד בימי מלחמת העולם השנייה, כאשר היישוב התכונן לאפשרות של פלישה גרמנית לארץ. הוא ציין שבית-החולים שבו שכב היה מרוחק מהלך עשר דקות מהמטה הכללי של ה'הגנה', והיה צריך להיוועץ בו בעניין זה כבעניינים האחרים. אין ספק שנובומייסקי כעס על הריסת רכוש החברה. הוא שקל לתבוע פיצויים על כך, והתלבט כיצד ניתן יהיה לחדש את הייצור במפעל הצפוני.²² בתשובתו התנער בן-גוריון מהאחריות לנוקים שנגרמו למפעל, וכך ניסה למנוע תביעה לפיצויים. יתרה מזו, הוא ביקר את הנהלת החברה על שהפקירה אדמה יהודית — 'יהודית' אף אם היא נמצאת מעבר לגבולות המדינה.²³ בן-גוריון העלה לראשונה — כמובלע אך בנימה מאיימת — שאלות בדבר נאמנותה וכושרה של הנהלת חברת האשלג הארץ-ישראלית לנהל חברה בהתאם לאינטרסים של מדינה יהודית.

ספקות כאלה היו עניין מסוכן ביותר לחברה אשר זכותה לפעול תלויה היתה בזיכיון שהעניקה המדינה. על נזקים חומריים ועל הפסדים כספיים ניתן היה להתגבר, אך איבוד האמון של אחת מהממשלות העתידות לרשת את המנדט הבריטי היה הרה אסון לחברה. נובומייסקי הוכיח בעקביות ובאופן משכנע את ערכה של החברה למטרות הציונות במשך תקופת המנדט ועד לקבלת העצמאות, אך חלוקת הארץ יצרה מצב חדש שהציב את החברה בפני מבחנים חדשים. היכולת להוכיח נאמנות לבעלים שונים הנמצאים במלחמה זה עם זה היתה משימה קשה ביותר וכנראה

20 רודי (א' זעיר), וינה-גן-שמואל (הוקלט ונערך על-ידי ד' אמרן-ויסליב), ירושלים-גן-שמואל תש"ס, עמ' 102-108.

21 ח' כנען, בצאת הבריטים, תל-אביב תשי"ח, עמ' 88.

22 לורד גלנקונר, דיונים עם הממשלה הבריטית בדבר חברת האשלג בע"מ, 7 ביוני 1948, אחה"ה. לתזכיר זה מצורפת התכתבות בעניין עד ל-7 ביוני.

23 בן-גוריון, יומן המלחמה, עמ' 439. בן-גוריון אמר: 'אמרתי לזינגר שאין זה בסמכותם למסור אדמת המדינה לממשלה זרה, ועליהם להודיע לנו מיד [רשמית] מה עשו, ואז נודיע להם רשמית שאין אנו מכירים בסידור, ושומרים למדינת ישראל כל הזכויות שלנו בשטח'.

פועלים ערבים
מכשירים קרקע
לברכות בסדום (שנות
השלושים)

בלתי אפשרית. אירועי 13-20 במאי העלו ספקות בדבר נאמנותה ותבונתה של הנהלת החברה, וספקות אלה גרמו נזק למעמדה ולסיכוייה בישראל. באותה עת סיכנו את מעמדה של החברה ספקות דומים מצדה של ממשלת עבר הירדן.

עמדת ממשלת עבר הירדן

תפקידו של הלגיון הערבי להערכתו של רוזי כי אין סיכוי להגן על החברה וכי הצבא הירדני איננו מסוגל או אינו רוצה להגן על רכוש החברה ועל צוות עובדיה יש תימוכין רבים במקורות הירדניים הנוגעים לאירועים שהתרחשו באותם ימים. יתר על כן, מהמסמכים הירדניים עולה בבירור כי סיכוייה של החברה להמשיך ולהתקיים לאורך זמן לאחר החלוקה היו קלושים.

העמדה הירדנית בוטאה בבהירות על-ידי תאופיק פאשא, ראש ממשלת עבר הירדן. הוא הטיל את האשמה בהפסקת המגעים על עתיד החברה ובהריסת המפעל על הנהלת החברה. הוא טען שממשלת עבר הירדן היתה מספקת הגנה למפעל וכי חברת האשלג היתה בטוחה תחת שלטונה. ניתן היה לחדש את הייצור ולהבטיח את פרנסתם של הפועלים הערבים והיהודים כאחד. מצב כזה התאים בבירור לאינטרסים של ארצו; ירדן נהנתה מהכנסות נכבדות מתמלוגים, ואזרחים רבים שלה הועסקו על-ידי החברה.

המשא ומתן נכשל משתי סיבות: התפתחות המצב הצבאי כפי שנתפסה על-ידי המפקדים הירדנים בחזית והתביעה העיקשת של המנהיגות הפוליטית בירדן להגדיר מחדש את מעמדה ואת אופיה של חברת האשלג לאחר החלוקה.

ב-13 במאי נפגש כאמור נובומייסקי עם נציגים של ממשלת עבר הירדן: בריגדיר גלאב פאשא, מר פהראן, מזכירו הפרטי של ראש הממשלה תאופיק פאשא, וקולונל קוקר מהלגיון הערבי. מהרשימות שערכו שני הצדדים בעקבות הפגישה עולה כי היתה הסכמה ביניהם בכל העניינים פרט לאחד — בשאלה אם הסכים גלאב פאשא ל'הפוגה' או לא. מאוחר יותר טען תאופיק פאשא כי לא הוסכם על 'הפוגה' שכן עבר הירדן כמדינה ריבונית יכולה לקיים הפוגה רק עם ממשלת

מדינה אחרת, ואילו חברת האשלג לא היתה אלא חברה. למעשה הוא לא הכחיש שגלאב השתמש במונח זה כפי שטען נובומייסקי; הוא טען שלא היה מתאים לגלאב להשתמש במונח זה, וטענה זו היתה, כפי שנראה בהמשך, משמעותית הרבה יותר. די לציין כאן כי ב-13 במאי לא היו הירדנים מעוניינים במערכה צבאית מידית. סביר להניח כי הם ביקשו לחכות עד לאחר שהבריטים יעזבו והיישוב היהודי יכריז על עצמאות כדי להעריך את המצב.

מהדור"חות של גלאב מתברר שבשעה שנפגש עם נובומייסקי לא עמדה ההתקפה על היישובים היהודיים בצפון ים המלח במקום גבוה בסדר הקדימויות של הצבא הירדני. ב-13 במאי ניצבו כמעט כל כחותיו בפקודת השלטונות הבריטיים בעבר המזרחי של נהר הירדן, בשוני שמול יריחו. בבוקר ה-15 במאי, בשעה שהבריטים עזבו את ארץ-ישראל, חצה כוח בן שלושת אלפים חיילי לגיון את גשר אלנבי. בתחילה התכוון גלאב להשתמש בהם לפעולות צבאיות בנקודות מסוימות ברכסי ההרים, ולא לתקוף את מפעל האשלג בים המלח. כאשר התברר כי ההתקפות היהודיות מסכנות באופן חמור את האחיזה הערבית בירושלים, ערך גלאב מחדש את כוחותיו, וב-17 במאי היה הלגיון מוכן לרכז את כל מאמציו בירושלים.

גלאב סבר כי כדי לנצח בירושלים עליו לתקוף את עורקי התחבורה הישראליים מזרחה מירושלים אל חוף ים המלח ולהגן על עורקי התחבורה שלו מערבה מנהר הירדן ועד ירושלים. בזכרונות המלחמה שכתב הציג גלאב בבהירות רבה את הבעיה המשותפת של שני הצדדים: 'אם היהודים יכבשו את כל ירושלים הם יוכלו לנסוע לאורך הדרך הראשית ליריחו, וכל המצב בפלשתינה ישתנה. אם היהודים יצליחו לתפוס את גשר אלנבי ינותק הלגיון הערבי מבסיסו ויסבול מאסון צבאי'.²⁴

בשלב מוקדם זה של המלחמה, השיג הלגיון הערבי עליונות בשתי חזיתות. הופעל לחץ כבד על הכוחות הישראליים בנתיב התחבורה ממישור החוף לירושלים, ובמקביל איבטח הלגיון את הדרך לבסיס האם שלו דרך גשר אלנבי. בעת הפגישה שהתקיימה ב-13 במאי היתה הפסקה במשא ומתן שהתנהל בין היהודים והערבים באמצעות הקונסולים הזרים בירושלים, והלגיון הערבי היה במצב של הערכות מחודשת בעבר הירדן המזרחי. נראה היה שלא היה הכרח לנקוט בפעולה מידית כנגד מתקני חברת האשלג. אולם כאשר הלחימה בירושלים גברה, וסיכנה את עמדות הערכים בעיר, נעשה קיומו של כיס יהודי מזוין ומאומן ליד גשר אלנבי, בלתי נסבל. כלומר, למרות ההסכם עם נובומייסקי, היה זה בלתי סביר שאיזה שהוא מפקד צבאי ירשה נוכחות של אויב היכול לשבש את הנקודה הרגישה ביותר אולי, בנתיב הקשר של הלגיון.²⁵ ההצדקה להפדת ההסכם עם נובומייסקי הפכה ללא קושי לעובדה קיימת. בעיני גלאב הפרו היהודים את ההסכם כאשר יזמו התקפה מוצלחת נגד כוחותיו ב-16 במאי, כפי שניסח זאת: 'שוב, ועדת הפסקת האש [של הקונסולים הזרים בירושלים] נאבקה עם הטלפון. האש תופסק בבוקר של ה-16 לחודש. אך במקום הפסקת אש, הרעש הלך וגבר'. ב-15 לחודש נראה היה כי הירי מוגבל לרובים ומכונות יריה, אך מוקדם ב-16 למאי החלו המרגמות היהודיות לפעול וטרטורן של מכונות היריה הופרע על-ידי רעש התפוצצותם של פצצות המרגמה שנחתו ברבעים הערבים.²⁶

J.B. Glubb, *A Soldier with the Arabs*, London 1957, pp. 107-108 24

G. Lia, *Glubb's Legion*, London 1956, pp. 178-185 25

גלאב (לעיל, הערה 23), עמ' 109. 26

מתיאור זה של מהלך המלחמה עולה כי ככל שהצליחו יותר היהודים בירושלים, כן התעורר מעמדם של היהודים המגינים על מפעלי האשלג. וכאשר הורה המלך עבדאללה לגלאב ב' 17 במאי לצאת להתקפה כוללת על ירושלים, נחרץ גורלו של המפעל הצפוני.²⁷ לתיאור זה של מצב העניינים יש אישור מעניין במקור ירדני אחר, בדברים שכתב עבדאללה את-תל. את-תל — שהיה ערבי לאומני נלהב ופקפק בנאמנותו של גלאב, הקצין הבריטי — אישר את ההיגיון שבניתוחו של גלאב, תוך שהוא מאשים אותו בכך שלא פעל בנחרצות הדרושה נגד מפעל האשלג משום שזו חברה בריטית. לעדותו יש משנה תוקף משום שבנוסף להיותו הקצין הממונה על הלגיון הערבי במחוז יריחו, היה את-תל מעורב ביותר בתכנון ההתקפה האחרונה על כפר עציון ובפיקוד עליה, ומאורע זה היווה תקדים חשוב למה שעמד לקרות למפעל הצפוני.²⁸ ביום שבו נפגש גלאב עם נוכומייסקי ודן עמו בסדרי הביטחון של מפעלי חברת האשלג הארץ-ישראלית, ב-13 במאי, היה את-תל בעיצומה של ההתקפה הסופית על כפר עציון. להערכתו של את-תל היה צורך להרוס את כפר עציון משום שהוא היה כ'קוץ' חד שהיה תקוע בלב אזור ערבי טהור ואיים לנתק את ירושלים ממחוז חברון'. הוא סיפר בסיפוק שהוציא מכלל פעולה חמש מאות לוחמים יהודים, פגע פגיעה קשה במוראל של היהודים ועודד את הערבים. יתר על כן, הוא ציין כי הסרת הכיס מעורפה של ירושלים אפשרה לשחרר יחידות צבא מהפריפריה למאבק העיקרי על ירושלים. את-תל הוסיף כי הלגיון הערבי למד לא רק שהוא יכול להתגבר על התנגדות יהודית עיקשת, אלא גם שמטוסים אינם מתאימים להושטת עזרה ממשית לנצורים או ליישובים מרוחקים.

מטוס דקוטה בשדה הנחיתה במישור עמיעז, ממערב להר סדום (אפריל 1949)

27 שם, עמ' 110-111.

28 זכרונות את-תל (לעיל, הערה 8), עמ' 70-71.

את-תל השתמש בכל השיקולים הללו כדי להצדיק את סילוק 'הקוץ' של המפעל הצפוני ושל בית-הערבה. מתוך עדותו עולה כי נפילת גוש עציון ב-14 במאי חיזקה מאוד את ביטחונם העצמי של הירדנים בתכנון צעדיהם נגד מפעל האשלג.

את-תל היה מעוניין לפתוח בהתקפה עוד לפני המפגש בין גלאב לנובומייסקי. ב-10 במאי הוא כתב: 'השתוממתי ונדהמתי לראות את היהודים הנמצאים במרחק של פחות משמונה קילומטרים מיריחו כשהם משוטטים בהנאה ועליצות מבלי שאיש יתנכל להם ויפגע בהם לרעה... למרות העובדה שהם היוו איום לאזור יריחו כולו, שבו עבר עורק התחבורה לשני הצבאות — העיראקי והירדני'. הוא ביקש לשווא רשות מגלאב 'להתקיף את האזור ולכבושו, כדי שלא ייוותר קוץ בגבו של הלגיון הערבי'.²⁹ על תפיסתו ניתן ללמוד מפקודת היום שהוציא לחייליו בעת שחצו את גשר אלנבי ב-15 במאי: 'הנה קרבה השעה לנקום את נקמת דיר-יאסין, אשר בה חולל כבודנו. קומו ונטהר כדם את כבוד הערבים'.

את-תל היה מוכן למלא תפקיד תוקפני הרבה יותר מזה שהוטל עליו בפקודות שקיבל. ביזמתו שלו הוא ערך סיורים חמושים סמוך לעמדות היהודים, כדי להפחיד אותם וכדי להתכונן להתקפה עליהם. הוא נטל יזמות כאלה משום שהיה סבור שגלאב דואג לשמירת אינטרסים של הכלכלה הבריטית יותר מאשר להחיימה באויב הציוני. הוא טען למשל כי: 'היה זה גלאב פאשא שבכוונה נתן להם [לפועלים היהודים] זמן מספיק כדי להתפנות מהצפון לדרום אל סדום'.³⁰ מסתבר שלא קל היה לגלאב לרסן מפקד כה תוקפני. איש כמו את-תל יכול היה להגשים את חששו של רודי מ'לויטנט' חמום מוח 'של הלגיון הערבי' שמסוגל להתרגז ו'יתן פקודה לפתוח אש... ויגמרו את האנשים'.³¹

מלבד גוש עציון היה עוד תקדים לצפוי למפעל הצפוני של חברת האשלג. כמו לחברת האשלג גם לחברת החשמל היו מפעלים מעבר לגבולות המדינה העתידה לקום, והן רוטנברג והן נובומייסקי פעלו בלהט רב למען האינטרסים של חברותיהם, בעצמם ובאמצעות ידידים בעלי השפעה. התנאים שהציעו הירדנים לחברת החשמל ב-14 במאי היו קשים בהרבה מאלה שהוצעו לחברת האשלג ב-13 במאי. תאופיק פאשא הסכים לאפשר לפועלים שהיו חיוניים בהחלט לפעולת המפעל להישאר. אולם אלה וכל הפועלים האחרים חייבים היו להתפרק מנשקם בשעה 6:00 אחר הצהריים, שעתיים לאחר הכרזת העצמאות הישראלית. החברה הוזהרה שאם לא תהיה כניעה מוחלטת, 'המתקנים יכולים לצפות לכיבוש צבאי ברגע שהמנדט יסתיים'.³² חברת החשמל קיבלה את התנאים הללו, אשר הבטיחו לה לפחות את האפשרות להמשיך ולהיות מעורבת בהפעלת מפעל. לפיכך ניתנו לפועלים הוראות להניח את נשקם ולמסור עצמם לחסות הרשויות הירדניות.

אלא שהבטחות הירדנים להגן על עובדי חברת החשמל ועל מתקניה לא קוימו. את-תל טען שהצבא העיראקי אשר נכנס לשטח לא היה מוכן לסבול נוכחות יהודית כה קרובה לבסיסם ובתוך טריטוריה ערבית. הפועלים נלקחו בשבי, והעיראקים יחד עם הירדנים החלו בביזה כללית של מכוונת, ציוד משרדי, כלי רכב וחפצים אישיים. את-תל הוכיח במסמך יוצא דופן שאפילו המלך עבדאללה לא היה מסוגל למנוע התפתחות זו. הוא ציין את התירוץ הקלוש שנתן המלך לאירועים

31 אמנון זעיר-רודי (לעיל, הערה 20), עמ' 102-108.
32 את-תל, עמ' 51.

29 שם, עמ' 70.
30 שם, עמ' 75.

במכתב ששלח ב-22 במאי אל סר הרברט סמואל, מי שהיה הנציב העליון הראשון של ארץ-ישראל ויושב ראש הוועד המנהל של חברת החשמל: 'בנוגע למה שקרה, ברצוני לציין כי אם בני עמי היו מצייתים [לפקודות], הרי שהדבר היה מביא להם תועלת גדולה. אולם הנסיבות הביאו למה שקרה'. המלך עצמו הודה אפוא שלא היתה לו שליטה על מה שקרה במפעל של חברת החשמל שבנהריים; המפעל הצפוני של חברת האשלג היה במצב לא פחות מסוכן.³³

שיקולים מדיניים

עוד בראשית חודש אפריל הודיע תאופיק פאשא לנובומייסקי כי כאשר יצאו הבריטים מפלשתינה יהיה על חברת האשלג למצוא לעצמה הסדרי הגנה חדשים. בין השאר יהיה עליה לדאוג לאבטחת השיירות לירושלים בעזרת כוחות מעבר הירדן בלבד. הוא הזהיר את נובומייסקי שאם יש בכוונתו למסור את ההגנה [על החברה] לידי ה"הגנה" או לידי כל כוח ציוני אחר, ממשלת עבר הירדן תראה בנוכחות כוחות אלה בגבול הטריטוריה שלה איום על אמצעי הביטחון. הוא הודה שהרחקת הכוחות היהודיים תותיר את חברת האשלג ללא הגנה, והציע להתיר לה להעתיק את מפעלה שבקצה הצפוני של ים המלח לטריטוריה ירדנית סמוכה שבה תוכל לפעול 'תחת ההגנה של כוחות משטרת עבר הירדן, למרות המתיחות החזקה השוררת בדעת הקהל בעבר הירדן ובעולם הערבי עקב המצב השורר בפלשתינה'.³⁴ מסתבר אפוא כי כבר חודש ימים לפני פגישתו של גלאב הופעל על נובומייסקי לחץ להיכנע למרות עבר הירדן.

עניין מרכזי שהעלה תאופיק פאשא שוב ושוב במפגשים עם נציגי חברת האשלג נגע לארגון מחדש של החברה לאחר החלוקה. הוא הבהיר כי אם ברצונה לזכות בהגנה חייבת החברה לנתק עצמה מכל קשר יהודי או ציוני ולנהוג כעסק בריטי לכל דבר. זה היה הרקע המשפטי והמדיני למגעים האחרונים עם נציגי החברה ב-17 במאי. כאשר הודיע זינגר לבני שיחו הירדנים שקודם שיוכל לחתום על הסכם יהיה עליו להתייעץ עם הממשלה היהודית החדשה, השיבו לו שהתייעצויות עם ישראל לא תותרנה ותחשבנה מעשה בגידה. בקשתו של זינגר לקבל אישור חיצוני — כלומר לא של החברה — נראתה כהוכחה לכך שחברת האשלג היא למעשה מכשיר ציוני ולא השקעה עסקית תמימה. יתר על כן, כיוון שחברת האשלג הארץ-ישראלית אינה יכולה להיות אלא חברה בריטית, הרי המדינה הריבונית של עבר הירדן אינה יכולה להסכים עמה על 'הפוגה', משום שהסכם מסוג זה ניתן לעשות רק עם מדינה אחרת. זו היתה הסיבה לסירובו של תאופיק להסכים לטענת נובומייסקי שבפגישתו עם גלאב ב-13 במאי הושגה 'הפוגה'. תאופיק עמד על כך שחברת האשלג היא זיכיון, ואחרי כניסת החלוקה לתוקף ב-15 במאי תהיה לחברה בריטית הכפופה לסמכותם של יורשי המנדט, והוא החליט ליישם עיקרון זה בהזדמנות הקרובה ביותר. הוא רצה שחברת האשלג תכריז על מעמדה ואופיה הבריטיים, וביטא את עמדתו במפורש במכתב ששלח ב-12 במאי אל נובומייסקי, דרך משרד החברה בלונדון, בפסקה שבה הצדיק את התנהגות ממשלתו בעניין המפעל הצפוני:

ובן הדבר כי חברתך נחשבת בעיני ממשלת עבר הירדן, כפי שאכן הנה, ובהתאם לתנאי

33 שם, עמ' 54-56.

34 תאופיק פאשא אל נובומייסקי, עמאן, 12 ביוני 1948, עמ' 3, אמ"י, חטיבה 978, תיק 9.

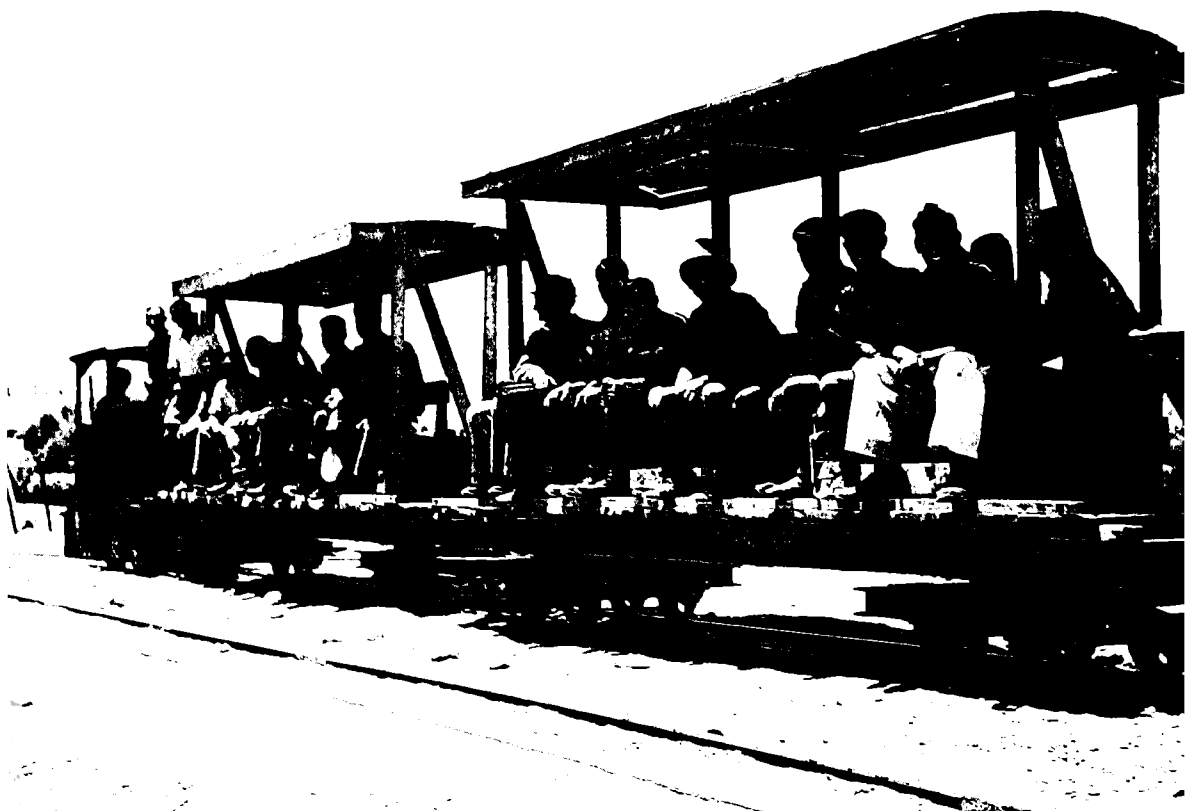

קו 27
ירושלים-קליה-ים
המלח
פועל בחברת יזמרים

הזיכיון, עסק כלכלי בריטי טהור שאין לו שום זיקה לפוליטיקה או לציונות, ובהתאם לכך חברתך אינה מודה שפעולותיה ותכניותיה נתונות תחת פיקוח של הסוכנות היהודית.... [אך מכיוון שהמצב איננו נראה כך] יישקל מחדש כל עניין הזיכיון, ואני קובע זאת באופן ברור במכתב זה כאישור למניעים ולכוונות האמיתיים של חברתך, אשר לא היו ידועים קודם לכן לממשלתי, בפרט כאשר אליך, שחשבתי כי הנך עסוק באינטרסים מסחריים וכלכליים טהורים.

העמדת הפנים של תאופיק היתה צינית באופן גלוי. עוד באפריל באותה שנה התקבל נובומייסקי בארמון המלך עבדאללה ברבת עמון לא רק כמנהל הכללי של חברת האשלג הארץ-ישראלית אלא גם כשליחם של בן-גוריון ושל הסוכנות היהודית; כאשר שוחחו עבדאללה ותאופיק פאשא עם נובומייסקי הם ידעו היטב שהם משוחחים למעשה גם עם בן-גוריון. בקשתו של זינגר לקבל אישור מהרשויות הישראליות בתל-אביב היתה בהתאם לנוהל הרגיל. אך זה בדיוק היה העניין. החלוקה שינתה את המצב. נציגי עבר הירדן ביקשו לכפות על החברה לשנות את מעמדה ולנתק

עובדי המפעל
בקרוניות

אותה מכבליה היהודיים-הציוניים. אם החברה תסכים לכך, יזכה החלק שייוותר בטריטוריה הערבית בהגנה ויותר לו להמשיך ולפעול. אך תאופיק פאשא לא השאיר מקום לשום ספקות בדבר התוצאות שתהיינה לעמידת החברה במריה. הוא הטיל את האשמה על נובומייסקי וטען שהוא מעדיף לנהוג על-פי שיקולים פוליטיים ורגשות לאומיים ופאנטיות, במקום לפעול על-פי האינטרסים של החברה בשעה שבעלי המניות בוטחים בו שישמור על האינטרסים שלהם.³⁵ למרבה האירוניה נובומייסקי וחברתו הפכו למוקד לניגוח ביקורתי של שני הצדדים, הישראלי והירדני, אך מסיבות מנוגדות. הירדנים האשימו אותו בציונות; הישראלים פסלו אותו מפני שאיננו די ציוני. ההאשמות עברו לאיומים גסים בירדן ולסימני אזהרה אילמים עדיין בישראל. האשמות לא פחות מזיקות העלו פועלי החברה שפוננו, והאשמותיהם הפכו לזרז שהוביל לפירוק הסופי של חברת האשלג.

עמדתם של פועלי החברה היהודים

במבט לאחור נראית ההוראה לפנות את המפעל הצפוני ואת בית-הערכה הגיונית ומוצדקת מעל לכל ספק. הם היו בנחיתות צבאית גדולה, מבודדים וללא סיכוי רב לקבל תגבורת וסיוע. הפועלים ידעו היטב שיישובים אחרים באזור ירושלים, וכפר-עציון כפרט, נפלו לידי הערבים כשהם סובלים מאבדות רבות בנפש, ויושביהם הנותרים נלקחו בשבי. הם ידעו היטב גם מה עלה בגורלו של

פירוק חברת האשלג בשנת 1948

מפעל חברת החשמל בנהריים, שאף הוא נמצא מעבר לגבולות ישראל ולתחום המוגן על-ידה. לפיכך ניתן היה לצפות שההוראה לפנות את המקום תתקבל בהבנה, כמעשה עצוב אך הכרחי. אולם למעשה היא עוררה מחלוקת מרה, והדיה נשמעים בספרי ההיסטוריה על המאורעות ובקרב אלה שהיו מעורבים בה.³⁶

פועלי חברת האשלג היהודים לא ראו את עצמם כפועלים גרידא המקבלים שכר עבור עבודתם, ולא תפסו את ארגון העובדים שלהם כעוד ארגון מקצועי שנועד לדאוג לרמת שכרם ולשיפור תנאי עבודתם. הם ראו עצמם כחלוצי האומה, כתנועה חלוצית שמוטלות עליה משימות חשובות והרואיות. בעיני אנשים אלה נראתה הפקרת המפעל והיישוב שלהם כמעשה קיצוני שאינו רק בגדר כישלון אלא אף גובל בכגידה.

יהודה קופלביץ, המנהיג-המוכתר של הפועלים, היה הדובר הבהיר ביותר שביטא את עמדות הפועלים.³⁷ כך למשל ציין במכתב מפורט ששלח אל נובומייסקי באוקטובר 1941 שרוב הפועלים גויסו מקרב הקיבוץ המאוחד, שהוא 'יורשו של גדוד העבודה של יוסף טרומפלדור, שנוסד במטרה לפעול בשני כיוונים: עבודה והגנה'; ואכן הפועלים במקום היו מאורגנים במסגרת פלוגת סדום של הקיבוץ המאוחד. קופלביץ הוסיף עוד כי כל חבר בקיבוץ הוא חבר באופן אוטומטי בארגון ה'הגנה', ולפיכך יהיה נכון למלא כל תפקיד שיוטל עליו, בין בהתגייסות לכוחות הברית בחוץ לארץ, בין בהגנה על היישוב. קופלביץ הסביר שהפועלים רואים עצמם כחלק של תנועה רחבה יותר, ושהם כפופים להוראותיה ולמשמעתה: 'כל [מה שנוגע להגנה] מאורגן על ידי רשות הגיוס המרכזית, וכל חברי הקיבוץ כפופים לה ומציינים להוראותיה'. לשון אחר, הם אינם רק פועלים נאמנים של החברה, אלא בראש וראשונה הם חברים נאמנים בתנועה חלוצית שיש לה מחויבויות לאומיות. הוא סיים את מכתבו, בדרך אופיינית, בציטוט מדברי טבנקין, המנהיג האידאולוגי של הקיבוץ המאוחד, אשר הורה לכל חבר בתנועה להיות 'חיל-חלץ' טוב ונאמן, '...ומעל הכל, החייל היהודי נושא עמו את השבועה הקודמת לכל השבועות האחרות: נאמנות לצינות'.³⁸

ביחסיו עם נובומייסקי נהג קופלביץ כמתנח. לעתים קרובות הציג את עצמו כמורה חלוץ ונותן הוראות מדיניות ואידאולוגיות, וזאת לא בסגנון צייתי של מועסק אלא באסטרטגיות שגבלה לא פעם בחספוס. ואולם חברת האשלג נהנתה מן המסירות המיוחדת של עובדיה. פועלי החברה התייחסו אל המרחב הצחיח והחשוף לא כפי שנראה לעיניהם, אלא כפי שהיה עשוי להיות, והתמסרו למשימה לממש את חזונם.

החברה גילתה במהרה כי בהקשר של שוק העבודה הארץ-ישראלי חוזים לטווח ארוך עם פלוגת העבודה היו הדרך היעילה ביותר להבטיח כוח עבודה למקום שבו שררו תנאים כה קשים ותובעניים כים המלח. החל בראשית שנות השלושים באו הפועלים הללו מאזור ירושלים ובפרט

36 נוגעת לעניין ומועילה במיוחד הרצאתו של מאיר פעיל בכנס שהוקדש לתולדות חברת האשלג, שנערך על-ידי בן-צבי בסדום ב-5 באפריל 1993. עותק של נוסח ההרצאה נמצא בארכיון חברת האשלג באוניברסיטת בן-גוריון. ראה גם: צ' דרור, 'ישוב שנבנה פעמיים, תל-אביב תש"ן.

37 קופלביץ אל נובומייסקי, ים המלח דרום, 8 באוקטובר 1941, אח"ה. קופלביץ כתב עכרית, אולם מכתבזה, כרוב התכתבותו עם נובומייסקי, תורגם לאנגלית. שפת הדיבור של נובומייסקי ושל חברי צוות בכירים אחרים במשרד בירושלים, אשר כמוהו הגיעו ארצה מרוסיה, היתה רוסית. ראיון עם ציטרון, 25 בנובמבר 1993, אח"ה.

38 קופלביץ אל נובומייסקי, שם.

מרמת-רחל, קיבוץ שהשתייך לקיבוץ המאוחד, אם כי למעשה התנועה היתה מסוגלת לגייס פועלים לחברת האשלג מקרב כל חבריה. יתר על כן, כאשר המפעל הצפוני נעזב, התיישבו רבים מפועליו בקיבוצים של הקיבוץ המאוחד או ייסדו קיבוצים חדשים במסגרת תנועה זו. ככל תקופת קיומה נהגה פלוגת העבודה של ים המלח בחברת האשלג כמנהג בעלים. הפועלים לחצו על החברה לסייע להם להקים קיבוץ — הוא בית-הערכה — במקום שהיה ללא ספק אחד הנידחים והצחיחים ביותר בארץ-ישראל ותנאי החיים בו היו קשים ביותר. הם אף האיצו בחברה להרשות למספר רב של נשים להיות פועלות במפעלי ים המלח, הן מתוך השקפתם השוויונית והן בשל רצונם לבנות קהילייה נורמלית עד כמה שהדבר ניתן, בדומה למתכונת המקובלת בשאר יישובי הקיבוץ המאוחד. בעיקרו של דבר הם ראו בחברה מקבילה תעשייתית ליישובים החקלאיים הרבים שהקימו חברי התנועה במקומות אחרים בארץ, ועל כן הם העתיקו לים המלח את מסר העבודה השוויוני ואת תרבות החברה השיתופית שהתפתחה בקיבוצים ובפלוגות אחרות שעסקו בעבודות ציבוריות בכל רחבי היישוב מאז ראשית שנות העשרים. התוצאה היתה מיוזג רב עצמה של להט אידאולוגי וחלוצי אשר יצר קשר עמוק בין הפועלים, היישוב והמפעל. הניתוק אשר כפתה החלוקה של ארץ-ישראל על קשר זה היה טראומטי.

הפועלים הבינו שקהילייתם נתונה בסכנה. בחודשים שלאחר החלטת האו"ם הם ביקשו תגבורת וחיזוק את ביצורי הקיבוץ. תחושת הסכנה המתגברת משתקפת מן היומן המרשים שניהל דוד קורן, אחד מראשי הקיבוץ, בחודשיה האחרונים של בית-הערכה.³⁹ הוא מתעד את התרברבות הפועלים שטענו עד ימי הקיבוץ האחרונים כי ביכולתם לעמוד בפני התקפה מצד הערבים. זה היה הרקע לבעיה הקשה ביותר שעמדה בפני חברי הקיבוץ — השאלה אם יש לפנות את הנשים והילדים מאזור הסכנה, הוויכוח לא היה מתעורר אילו לא היתה קבוצה גדולה של פועלים שהיו נחושים בדתם להישאר במקום, והאמינו שהם מסוגלים להדוף התקפה מצד האויב. עד לרגע שבו ניתנה הוראת הפינוי היתה הקהילייה חצויה בשאלה זו ומשהתברר לאנשי המקום שאינם מסוגלים להגיע לכלל הסכמה בינם לבין עצמם, החליטו להעביר את ההכרעה בשאלה לידי התנועה ולארגון ה'הגנה'; כאשר הגיעה הוראת ה'הגנה' לפנות את המקום הם צייתו לה בוריוזות אם כי באי רצון ובצער.

ככל שהתקרב סופה של הפרשה החלו חברים לחפש סיבות שגרמו למה שנראה בעיניהם אסון. בהדרגה התמקדה הביקורת במנהלי החברה ובמנהלה הכללי בפרט. מיומנו של קורן עולה החשד בנובומייסקי שהוא מוכן להפקיר את האינטרסים של הפועלים כדי לשמור על מפעלי החברה. מבקריו של נובומייסקי טענו נגדו שהוא מזדהה עם בעלי המניות הזרים יותר משהוא מזדהה עם המשימה שלמענה היו הפועלים מוכנים להקריב כה הרבה. ככל שהתקרבה שעת מימוש החלוקה והסכנה לקהילייה נעשתה מוחשית יותר, הלך וגבר חוסר האמון בנובומייסקי.

קופלביץ היה המבקר הקולני ביותר של נובומייסקי. נראה שהיה זה בלתי נמנע שייוצר מתח בין מנהיגי של חברה לאומית וסוציאליסטית מיליטנטית לבין נציגו של עסק קפיטליסטי שנמצא בבעלות משקיעים זרים. בין קופלביץ לנובומייסקי היו במהלך השנים התנגשויות תכופות בענייני שכר, תנאי מגורים והגדרות תפקידים בעבודה, אולם מגעיו של נובומייסקי עם נציגי עבר הירדן החריפו את העימות בין השניים. נראה שלקופלביץ לא היה כל מושג על כך שנובומייסקי ייצג לא

איסוף קרנליט (1944)

רק את החברה במגעים אלה אלא היה גם שליחו של בן-גוריון. הוא חשד שמתוך חשש מתוצאות החלוקה יראה נובומייסקי את תפקידו כמנהל חברה בריטית ויתפשר על חשבון האינטרסים הציוניים.

חסר האמון והחשדנות הפכו אחרי הפינוי לדוקטרינה, שקיבלה ביטוי מפי כמה עובדים ותיקים של החברה, ביולי 1948. ההאשמות הרווחות ביותר היו אלה שהעלו אברהם דה-לאו (Leeuw) ומאיר כהנר.⁴⁰ אלה של דה-לאו היו ברורות וחמורות במיוחד.⁴¹ את האשמה באבדן המפעל הצפוני הוא הטיל על נובומייסקי, זינגר וחברי ההנהלה הזרים, שהיו מוכנים לשתף פעולה עם אנשי עבר הירדן ועם הבריטים. במסמך נסער הוא הוקיע את התנהגות ההנהלה ואת השקפותיה. הוא ייחס לחברה את העמדות הבאות: 'חברת האשלג היא חברה אנגלית; יש לנו יחסים טובים עם ממשלת עבר הירדן; מדינה יהודית היא דבר בלתי אפשרי; צבאנו חסר תועלת; רק האנגלים מסוגלים לסדר עבורנו דברים, וכו'. בגלל עמדותיה אלה, כך הסיק דה-לאו, אין לחברת האשלג אמון לא בסוכנות היהודית ולא ב'הגנה', והיא לא האמינה שיש סיכוי שהפועלים יארגנו הגנה מתאימה.⁴²

דה-לאו אף עבר מהעלאת האשמות להצעת מעשים כדי לתקן את המצב: 'מאז 15 במאי 1948 השתנה המצב באופן רדיקלי, והגיע הזמן לאמצעים חדשים'. 'האמצעים החדשים' הללו היו הקמת 'נציבות ים המלח', שתפקידיה יהיו: א. 'לחקור מה בדיוק קרה בים המלח, ולראות מדוע זה קרה'; ב. 'לאסוף וללמוד את כל החומר שניתן להשיג בעניין האשלג וים המלח, הזיכיונות, העבודה, הדו"חות וכו'... לנקוט צעדים כדי לשמור את המיכון שנרכש בים המלח; ג. 'ליעץ

40 א' דה-לאו, ים המלח — סודי, חיפה, 11 ביולי 1948, אחה"ה. ראה גם: מ' כהנר, שנה לפטירתו [חמ"ד], 1965.

41 דה-לאו, שם.

42 קופלביץ לדוגמא בכתב אישי ששלח אל רוזי מיד לאחר הפינוי הוא משבח אותו על האומץ שהיה לו לקבל

החלטה כה קשה ועל ביצועה המוצלח, ומסיים בהבטחה להמשיך ביחסיהם החמים והחברתיים גם בעתיד. ראה: קופלביץ אל רוזי, תל-אביב, 21 במאי 1948, אחה"ה (העתק של המכתב נמצא בארכיון גן-שמואל).

לממשלה, מה עליה לעשות מיזמתה שלה — דה-לאו קיווה שההמלצה העיקרית של 'נציבות ים המלח' תהיה להשעות את הזיכיון הבריטי ולהקים חברה חדשה אשר תיהנה משותפות פעילה של הפועלים, ולא בייצור בלבד אלא גם בניהול.

שבוע ימים אחר כך, ב-18 ביולי, שיגר קופלביץ' מסמך מפורט ותוקפני הרבה יותר אל שר האוצר, אליעזר קפלן, ובו חזר על כל הדברים שכתב דה-לאו והוסיף עוד צעדים מעשיים אחדים שיש לנקוט. קופלביץ' הודיע לקפלן שהוא מייצג קבוצת מומחים אשר תרמו לפיתוח החברה מאז ייסודה והם קשורים לה בכל נפשם והם מצפים לעתידה. קבוצה זו מוכנה, 'בלי שום קשר לחברת האשלג', להשתתף בתכנון הפעלתו מחדש של זיכיון חברת האשלג הארץ-ישראלית.⁴³ קופלביץ' טען שאף-על-פי שהארץ נמצאת בעיצומה של מלחמה יש להתחיל בתכנון מיד כדי לא לאבד זמן ולמנוע נזק נוסף מהתעשייה. הוא הציע להקים מיד 'ועדה ממשלתית' שתפקידה יהיה להכין תכנית מקפת להקמת חברה חדשה אשר תיקרא 'מפעלי ים המלח'; זו כנראה הפעם הראשונה שאנו מוצאים את השם המדויק של החברה החדשה שתבוא במקומה של חברת האשלג הארץ-ישראלית בע"מ.

לאחר שהציג רשימה מפורטת של עניינים טכניים וכלכליים שיש לטפל בהם הגיע קופלביץ' לחלק המסובך והמהפכני ביותר — הבעיות המדיניות והמשפטיות הכרוכות בהקמת חברה יורשת לחברת האשלג. הצעתו היתה ישירה ורדיקלית. הוא המליץ שישראל תשתלט על החברה בדרך של הלאמה, וקרא למדינה להשקיע השקעה גדולה במפעל ולרכוש את חלקם של בעלי המניות. כיוון שחשש מחוסר הנאמנות של מנהלים זרים ביקש להקים הנהלה חדשה אשר בה הפועלים ישתתפו באופן מלא... ישאו באחריות לייצור ולניהול של העסק בכל הרמות. הוא הציע לנקוט הליכים משפטיים כדי להקנות לחברה צביון חדש שיתאים 'לצרכיה של מדינת ישראל'. פירוש הדבר היה בראש וראשונה לשים קץ לקרבה של החברה לבריטניה, קרבה שבאה לביטוי במקום מושבו של חבר המנהלים ובמיקום משרדי ההנהלה וכן בעדיפות שניתנה לבריטניה ברכישת מוצרי החברה.⁴⁴ בהגישו את הצעותיו להגדיל את חלקם של הפועלים בחברה הזכיר קופלביץ' לקפלן כי במהלך תשע-עשרה השנים צברו הפועלים ניסיון רב וקשרו את גורלם בחברה באמצעות הסכמי עבודה קיבוציים, בהקמת בית-הערבה ובניסיונות להקים יישובים גם במקומות אחרים. הוא הבטיח לקפלן שהפועלים מסוגלים להמשיך ולספק עובדים מקצועיים, וכי הם יעמדו, בסיוע ממשלתי, המשך לבית-הערבה ולקבוצות פועלים קבועות אחרות. קופלביץ' הזהיר ששיתוף פעולה כזה ייתכן רק תחת הנהלה חדשה ובחברה שתאורגן מחדש.

המוצא — פירוק חברת האשלג הארץ-ישראלית

חלק גדול מהתרחיש שהציג קופלביץ' אכן התגשם, אם כי לא במהירות שציפה לה. ארבע שנים אחר כך, ב-29 ביולי 1952, הוקמו מפעלי ים המלח כיורשים לחברת האשלג הארץ-ישראלית בע"מ. אחד-עשר חודשים מאוחר יותר, ב-18 ביוני 1953, פרש נובומייסקי באופן רשמי, אם כי כבר עם הקמת החברה החדשה הוא הודח למעשה מניהולה, כמוהו כשאר חברי ההנהלה הזרים

43 קופלביץ' אל קפלן, תל-אביב, 18 ביולי 1948, אתה"ה.

44 ראיון עם א' ציטרון, 17 ביוני 1993, אתה"ה.

הובלת האשלג
בקרונות אל בית-
החרושת (1944)

אשר פיקחו על פיתוחה של חברת האשלג בתקופת המנדט. תיאור מפורט של הפיכת חלקה הישראלי של חברת האשלג למפעלי ים המלח חורג ממסגרת מאמר זה, אולם ראוי להזכיר כאן עניינים אחדים המבליטים את טיבו של המשבר שחזה נובומייסקי ואת תרומתה של הפרשנות של קופלביץ וחבריו הפועלים להבאת קצה של חברת האשלג.

הצעתו של קופלביץ להקים ועדת חקירה התקבלה על-ידי הממשלה. ב-31 באוקטובר 1948 מינתה הממשלה ועדה בת שבעה חברים, ובראשה אליעזר הופיין, שהיה דמות מובילה בעניינים הפיננסיים של התנועה הציונית בתקופת היישוב והתמנה למתאם כלכלי של משרד ראש הממשלה. על ועדה זו הוטל לחקור את האפשרויות הטכניות, הפיננסיות והמדיניות להפקת כימיקלים מים המלח. כתב המינוי של הוועדה העניק לה לכאורה סמכות לחקירה רחבה הרבה יותר מחקירה של חברת האשלג, ואכן הופיין טען ש'אין שום כוונה, לא מצד הממשלה, ולא מצדו כיושב ראש הוועדה, להפוך את הוועדה שלנו לוועדה שתבחן או תחקור איזה ענין שהוא הנוגע לפעולותיה של חברת האשלג הארצישראלית'.⁴⁵

ההכרזה של הופיין היתה נחוצה, משום שגם קופלביץ וגם דה-לאו התמנו, חרף מחאותיו של

45 הופיין אל חברי ועדת ים המלח, 13 באוקטובר 1948, אה"ע, מחלקה ד/104, תיק 286.

נובומייסקי, לחברים בוועדה זו. כאשר התלונן נובומייסקי בפני שר האוצר קפלן על כך שבוועדה יושבים חברים עוינים, השיב לו קפלן באופן מפורש שאין זה עניינו את מי הממשלה ממנה, והוסיף בנימה סרקסטית ובאזהרה מובלעת כי 'חברת האשלג הארצישראלית חייבת לזכור כי היא פועלת בתוך הטריטוריה של מדינת ישראל'. קוצר הרוח שגילה קפלן כלפי נובומייסקי בא לביטוי גם בשיחה שניהל כעבור זמן קצר עם זינגר, ובה אמר לזינגר כי 'חשוב שהמנהלים היהודים ימלאו את חובתם לממשלה, ושלא ינהגו בהכרה שלא בלב שלם, כפי שאפשר לראות בהתנהגותו של נובומייסקי'. באותה פגישה החל קפלן לבדוק עם זינגר מי יוכל להחליף את נובומייסקי כמנהל כללי.⁴⁶ נובומייסקי פנה גם אל בן-גוריון וטען: 'אני וחברי הבחנו להפתעתנו שהוועדה של הוסיין מתייחסת רק לזיכיון של ים המלח, אך גם פנייה זו לא נשאה תוצאות'.⁴⁷ להאשמותיהם של קופלביץ וחבריו היתה ללא ספק השפעה על עבודתה של הוועדה כמו גם על חברים בממשלה. בניגוד להכרזותיו הראשונות של הוסיין דנה הוועדה בחברת האשלג ובפעולותיה. למשל אחד מחברי הוועדה השתמש בפרוטוקולים של מפגשים שהיו בין ראשי חברת האשלג לבין ממשלת המנדט ונציגי עבר הירדן כדי להטיל ספק בנאמנותו הציונית של נובומייסקי. גם מנהלים אחרים בחברה נתבקשו לענות על שאלות בדבר המגעים שקיימו עם הבריטים ועם אנשי עבר הירדן ולגלות מה נאמר בהם. כיוון עבודתה של הוועדה התברר כאשר היא ביקשה את עצתו של היועץ המשפטי של משרד החוץ ד"ר שבתאי רוזן בשאלה אם יכולה ממשלת ישראל לבטל את זיכיון חברת האשלג הארץ-ישראלית בתחום הטריטוריאלי של ישראל ואם יהא עליה לשלם פיצויים. הוועדה החליטה פה אחד שאין היא מאמינה ביכולתה של חברת האשלג לחדש את פעילותה, משום שאין היא זוכה לאמון פועליה. בדיון-וחשבון של הוועדה הובאה המסקנה הגורפת כי 'היחסים בין ההנהלה והפועלים היו רחוקים מלהיות משביעי רצון במשך כל תקופת קיומה של החברה'. דגש מיוחד הושם על פעולות החברה במהלך המשבר של מאי 1948 – אלה יצרו 'תחושה של מרירות כלפי הנהלת החברה'. משום כך קבעה הוועדה כי פועלים מנוסים לא ירצו לחזור לעבוד עבור ההנהלה הנוכחית. יתר על כן, הדר"ח המליץ לשתף את הפועלים בניהול החברה החדשה ולהקים שלושה יישובים חדשים באזור ים המלח. ועדת הוסיין אימצה אפוא כמעט את כל ההצעות שהעלה קופלביץ במכתבו אל קפלן ביולי 1948.⁴⁸

הדר"ח הוסיף עוד המלצה לממשלה – ליצור מבנה חדש לחברת האשלג קודם שיוזרמו אליה כספים. מסקנות מרחיקות לכת אלה נועדו להביא להחלפת המנהלים הזרים במנהלים ישראלים נאמנים ולהלאמת החברה באמצעות 'משא ומתן ידידותי' ולא בכוח. היה צורך לנקוט זהירות, שמה תיראה ממשלת המדינה הצעירה בעיני קהיליית הפיננסים העולמית כמי שמבטלת זכויות של משקיעים זרים ושל מחזיקי זיכיונות חוקיים. עדיף היה להשיג את השליטה בחברה על-ידי דחיקת המנהלים הזרים 'לוותר על זכותם לזיכיון ברצון ותמורת פיצוי סביר'.⁴⁹

עד סיום עבודת הוועדה ולאחר שהגיש קפלן את הדר"ח לממשלה באוקטובר 1949 התעוררה בציבור תמיכה נרחבת בהלאמת המפעל בדרך זו או אחרת. בימין המפה הפוליטית עמדה 'חרות', אשר מתוך השקפה לאומית התנגדה לכל זיכיון שניתן לחברה זרה. בשמאל המפה תמכה מפ"ם

46 תזכיר של זינגר, 12 באוקטובר 1948, אחה"ה.

47 נובומייסקי אל בן-גוריון, 10 בדצמבר 1948, אחה"ה.

48 דר"ח ועדת הוסיין, 8 באוקטובר 1949, עמ' 18-22, אחה"ה.

49 שם, עמ' 18.

בהלאמה, מתוך שכנוע אידאולוגי ומתוך הזדהות עם הפועלים. גם הפועלים נאבקו למען שינוי בהנהלה, ונימקו זאת בהתנהגותה של החברה במהלך מלחמת השחרור. מול הדרישה להלאים את החברה לא היתה תמיכה מאזנת, לא בממשלה ולא בציבור, בדרישה לשמור על חברת האשלג במתכונתה הקיימת. הדו"ח הגביר מאוד את הביקורת על החברה, וגרם לה נזק שלא ניתן היה עוד לתקנו.⁵⁰

הדאגה שלא לסכן את מעמדה של ישראל בקהילייה הפיננסית העולמית הובילה למשא ומתן ממושך שבמהלכו היה למנהלי החברה יתרון משמעותי. הם אמנם הפסידו במערכה על דעת הקהל בישראל ובממשלה, אך, כפי שקבע הדו"ח בצדק, ישראל היתה חייבת להיות רגישה לאינטרסים הבינלאומיים שלה. ההחלטה בעניין חברת האשלג השתזרה בנושא רחב יותר – הסדר התביעות ההדדיות בין ישראל לבריטניה אחרי סיום המנדט.⁵¹

ההסכם הסופי קרא הן לחברה והן לממשלת ישראל להשקיע בפיתוח המפעל בסדום ולסלול כביש גישה חדש מדימונה לים המלח; לבעלי המניות הובטח מתן פיצוי באמצעים פיננסיים שונים, בעיקר ארוכי טווח; מונתה לחברה הנהלה חדשה שישיבה בישראל ושהשליטה בה היתה בידי הנציגים הישראליים, ביחוד נציגי הממשלה; נובומייסקי המשיך לקבל משכורת ותשלום עבור הוצאות מסוימות עד להקמת מפעלי ים המלח, אולם סמכותו נשחקה לחלוטין.

למרות דו"ח הופיין ולמרות הביקורת הציבורית הרחבה על ההנהלה לא השכילו נובומייסקי ועמיתיו לשנות עמדות והשקפות ישנות. כמעט שנתיים ימים לאחר הקמת המדינה המשיכו נובומייסקי וחברי ההנהלה שישבו בלונדון ובניו-יורק לטעון שהזיכיון לא נפגע מבחינה משפטית. הם עמדו על כך שהשינוי היחיד שחל עם הקמת המדינה הוא שזיכיון החברה הפך לרב-לאומי. באי רצון הם הסכימו להודות בכל זאת שעם חלוקת הארץ חולקה גם החברה והחלק הנמצא בתחומי המדינה היהודית הפך לחברה ישראלית עצמאית.⁵² לאי רצון זה היו שותפים לא רק חברי ההנהלה הבריטים הנוצרים אלא גם חברים ציונים ותיקים ורבי השפעה, כגון חברי הקבוצה שהיתה קשורה למנהיג לשעבר של ציוני אמריקה לואיס ברנדייס. נובומייסקי וחברי ההנהלה ויתרו לבסוף על המאבק לשליטה בחלק זה של חברת האשלג, מאחר שלא הצליחו לגייס את ההון שישראל דרשה מהם כדי לחדש את העבודה במפעל בסדום. אי יכולתם לגייס משקיעים חדשים היא שהביאה את ממשלת ישראל להעביר לידיה בשנת 1952 את השליטה בחברה ולארגנה מחדש. כישלון זה לממן את חידוש פעולת חברת האשלג היה התוצאה המזיקה ביותר לטווח הארוך של דו"ח הופיין, שערער בקרב משקיעים זרים את האמון ביציבותה של החברה ובסיכוייה לעתיד.⁵³

50 ראה קטעי עיתונות מן השנים 1933-1948 שנאספו על-ידי חברת האשלג הארץ-ישראלית, אמ"י, חטיבה 980, תיק 32; וכן: מ' נובומייסקי, האמת על זכיון ים המלח, תל-אביב תש"י, עמ' 3, 8-11.

51 המנהלים דנו פעמים אחדות בבעיה זו עם משרד החוץ, אף שרק לעתים רחוקות זכו לקבל את האישור לדרכי הפעולה המבוקשות. ראה: PRO, FO 371/75389, 75249, 75250, 82582, 91736. קורן (לעיל, הערה 8), עמ' 120; בן-גוריון, יומן המלחמה, עמ' 969.

52 קיימת התכתבות נרחבת ורצופה בין ההנהלה לבין הופיין ושרי ממשלה, בפרט קפלן, ואחד הנושאים המרכזיים בה היה הרכב ההנהלה של החברה החדשה. נושא זה נגע למהות האופי הלאומי של החברה. המנהלים הזרים השתדלו לשמור על מקומם בהנהלה, בעוד הפקידים הישראלים לחצו לכיוון שליטה ממשלתית. ראה למשל: גלנקורן אל הופיין, 1 בדצמבר 1948, אחה"ה; ר' סולד, נובומייסקי, י"ב ברודי וי' סימון אל קפלן, 5 באפריל 1950, שם; וכן הפרוטוקול מפגישתם עם קפלן בישראל, 30 במאי 1950, שם.

*

יש לא מעט אירוניה בדרך שבה הגיעה חברת האשלג הארץ-ישראלית לסוף דרכה. נובומייסקי היה ציוני מסור, וללא ספק האיש החשוב ביותר בהגשמת הרעיון הרומנטי של הפיכת אדמה שוממה ובלתי מפותחת למחוז יצרני גדול אשר ירחיב את תחומה של המדינה היהודית שהיתה עתידה לקום. אולם החברה שהוא יסד כמפעל ציוני נסגרה על-ידי ממשלה יהודית.

שורשי הבעיה היו טמונים בחברת האשלג כבר מייסודה, והם באו לביטוי במבנה הארגוני שנכפה על נובומייסקי כשהקים את החברה. תוך זמן קצר התברר לו כי בניגוד לכוונתו לא יעלה בידו לארגן את חברת האשלג אם היא תהיה חברה יהודית בלבד הנתמכת על-ידי ארגון ציוני. האינטרסים הלאומיים הבריטיים השפיעו על קביעת סעיפי הזיכיון. אשלג וכימיקלים אחרים של ים המלח היו חומרי גלם בעלי חשיבות אסטרטגית, והגרמנים היו יצרניהם החשובים ביותר באירופה. משום כך היתה בריטניה מעוניינת להבטיח לעצמה הספקה בלתי תלויה של חומרים אלה אשר תהיה נתונה לשליטתה. היה ברור אמנם שיהודים פרו-ציונים יוכלו לממן את ההשקעות הנחוצות להגשמת רעיונותיו הנועזים והחדשנים של נובומייסקי, אולם הבריטים היו נתונים לחץ ערבי להבטיח שאוצרות הטבע של ארץ-ישראל לא יינתנו ליהודים בלבד. משום כך הזיכיון הביא בחשבון את היריבות הקיימת בין הקהילות השוכנות בארץ-ישראל, וכפה על החברה להקים נוח עבודה דו-לאומי, לשלב בין בעלי המניות מספר סמלי של ערבים ולמנות מנהל ערבי. האינטרסים הלאומיים הבריטיים הובטחו על-ידי הדרשה שיושב ראש חבר הנאמנים יהיה בריטי ושמשרוזיה הרשומים של החברה יהיו בלונדון.

עם תום המנדט הבריטי גילתה ממשלת בריטניה שוב ושוב זלזול במאמציהם של חברי ההנהלה הבריטים בראשות הלורד גלנקורן למצוא תמיכה חומרית ומדינית. בשורה של דיונים פנימיים שהתנהלו לאחר קבלת הסכם החלוקה והקמת המדינה החליטו פקידים בריטים שחברת האשלג הארץ-ישראלית היא בעיקרה חברה יהודית וכי יש לראותה כמפעל ציוני. לפיכך הגיעו למסקנה שהחברה היא עול המפריע לקידום האינטרסים הבריטיים בעולם הערבי.⁵⁴ בתזכיר אופייני של משרד החוץ צוין כי אין להאמין שהחברה היא בריטית ('The point that the Company is British is just not believed').⁵⁵ יתר על כן פקידי משרד המסחר הודיעו למשרד החוץ שבריטניה יכולה להחליף את האשלג של ים המלח באשלג זול יותר המגיע לשוק מברית-המועצות. לאחר הקמת מדינת ישראל יכלה אפוא בריטניה מבחינתה לוותר על חברת האשלג הארץ-ישראלית.⁵⁶

המשבר שנגרם בעטיה של הקמת המדינה סתם את הגולל על החברה הרווחת. הגבולות הלאומיים החדשים שנכפו על-ידי רשות חיצונית פירקו את המנגנון שפעל ביעילות וללא הרבה חיכוכים במשך עשרים שנה. לא עבר שבוע ימים מאז הקמת המדינה והחברה הבין-לאומית המשגגת נהרסה. הן ישראל והן ירדן הקימו חברות נפרדות אשר המשיכו לפעול זו מול זו

54 זו היתה דעה שהביעו השגריר הבריטי בעמאן סר אלק קירקברייד ופקידים אחרים. ראה בייחוד: PRO, FO 371/68685 (1948), 75249 (1949), 91736 (1951)

55 Amman Chancery למחלקת המזרח, 3 בנובמבר 1948, PRO, FO 371/68685, (1951)

56 זה היה מוטיב שעלה לעתים קרובות. ראה למשל: היגנס במשרד המסחר אל בורוז במשרד החוץ, 21 במארס

PRO FO 371/75249, 1949

כשרצועת ים צרה למדי מפרידה ביניהן, והן נזהרות שלא להפריע זו לזו. לפירוק החברה היו גם תוצאות אישיות. לנובומייסקי לא היה שום תפקיד באף אחת משתי החברות החדשות, והוא פרש כאמור זמן קצר לאחר הקמת מפעלי ים המלח. את רוב שנותיו האחרונות בילה בחוץ לארץ, וקשריו עם ישראל היו עתה בעיקר קשרים אישיים ופילנתרופיים. לאחר שזכר המאבק שנערך נגדו התעמעם, הוא זכה שוב למידה של הכרה על הישגיו החלוציים כאשר הטכניון העניק לו תואר דוקטור לשם כבוד בשנת 1957. אולם האכזבה האישית שהיתה מנת חלקו נשארה, והיא מצאה ביטוי בין השאר באוטוביוגרפיה שלו, שהיא בו בזמן גם סיפור תולדותיה של חברת אשלג הארץ-ישראלית; נובומייסקי מתאר בה אך ורק מאורעות שהתרחשו לפני הקמת המדינה ופירוק החברה. גם שאיפותיו של קופלביץ התפתחו בכיוון בלתי צפוי. במקום ליטול חלק בניהול מפעלי ים המלח, הוא הקדיש את מרצו לניהול המועצה המקומית של אזור ים המלח. בתפקיד זה היתה פעילותו מלווה במאבקים. היו לו סכסוכים אישיים עם חברי קיבוץ עין-גדי, שהוא יזם את הקמתו, ואת שארית חייו בילה בכדידות יחסית בבית בקיבוץ ואחר כך במקום אחר ליד חוף ים המלח. מבין חברי פלוגת העבודה שנטלו חלק בעבודה החלוצית של חברת האשלג הארץ-ישראלית לא היה כמעט איש שהשתתף בפיתוח החברה היורשת, לא כמנהל ואף לא כפועל. בשנים שלאחר מלחמת העצמאות ירד בישראל בהדרגה העניין בטיפוח יחזמות פועלים מבוקרות, יוזמות שהיה להן מקום חשוב בתקופה שלפני קום המדינה. משקיעים זרים לא רק חששו מפני אפשרות של הלאמה, אלא גם חשדו ביוזמות שהיו תחת שליטה של ארגוני עובדים או ארגונים דומים אחרים ונרתעו מהן.⁵⁷ גם לנציגים של פלוגת סדום לא היה חלק בניהול המפעל החדש. רוב הפועלים

57 לריון בגורלם של עסקים שנוהלו על-ידי פועלים לאחר הקמת המדינה ראה: N. Gross, 'The Economic Regime during Israel's First Decade', S.I. Troen & N. Lucas, *Israel: The First Decade of Independence*, Albany, N.Y. (1995); Y. Greenberg, 'The Contribution of the Labour Economy to Immigrant Absorption and Population Dispersal during Israel's First Decade', *ibid.*

הוותיקים של חברת האשלג מצאו לעצמם מקומות עבודה אחרים במשך השנים שנדרשו לארגן מחדש את הייצור בסדום. ליד המפעל הדרומי לא הוקם קיבוץ חדש. המפעל העסיק עתה קבוצות פועלים חדשות שלא היה להן קשר לקיבוץ המאוחד או למסורת העבודה הפועלית. הם היו מובאים למקום באוטובוסים של החברה מערי פיתוח כגון דימונה, באר-שבע וערד. רק קומץ של מנהלים ואנשי מקצוע מנוסים וותיקים המשיכו לעבוד במפעלי ים המלח. מגורי הפועלים בסדום הם כיום עיר רפאים אשר מורי דרך עוצרים בה כדי לספר למבקרים על הקרבנות והחזון של דורות החלוצים בעבר.

חברת האשלג הארץ-ישראלית, בדומה לארץ כולה, חולקה בשנת 1948. בתרחיש שהציג באוקטובר 1947 אכן חזה נובומייסקי נכונה שיהיו סיבוכים, אולם הוא לא צפה שפירוק החברה יזרוז על-ידי מחלוקת מרה. כיום, קרוב לחמישים שנה אחרי מאורעות אלה, הולך ונרקם הסכם חלוקה חדש, הפעם ביזמת תושבי האיזור ולא כהסכם כפוי מבחוץ. אם תתרחש חלוקה כזו בדרכי שלום, הרי שיתוף הפעולה הכלכלי והטכנולוגי, שלדעתו של נובומייסקי היה הכרחי לקיימו לאורך כל הגבולות הלאומיים בארץ-ישראל, יהיה סוף סוף אפשרי.

